

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління

До захисту

В.о. завідувачки кафедри державного управління

та державної служби

к. держ. упр., доц. Л. В. Набока

/Підпис/

СИСТЕМА ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

281 Публічне управління та адміністрування

28 Публічне управління та адміністрування

Виконавець

здобувач 2 курсу, групи ЗПУА-3-23

А. В. Боднарюк

Науковий керівник

к. держ. упр., доц.

С. Л. Кирій

Харків – 2024

ЗМІСТ

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	7
1.1 Поняття та характерні ознаки пенсійної системи в соціально орієнтованій державі.....	7
1.2 Історико-правовий розвиток пенсійної системи України.....	15
1.3 Класифікація системи пенсійного забезпечення України	22
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	29
2.1 Пенсійне забезпечення в Україні: аналіз стану та сучасні тенденції розвитку	29
2.2 Оцінка діяльності Пенсійного фонду України в системі пенсійного забезпечення України.....	37
2.3 Виклики перед пенсійною системою України в умовах війни.....	43
РОЗДІЛ 3 ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	63
3.1 Пенсійне забезпечення: зарубіжний досвід та можливості його адаптації в Україні.....	62
3.2 Перспективні напрями функціонування системи пенсійного забезпечення в Україні	73
ВИСНОВКИ	82
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	85
ДОДАТОК А	93

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ

ООН – Організації Об'єднаних Націй

ВРУ – Верховна Рада України

ЗУ – Закон України

ПФУ – Пенсійний фонд України

КСУ – Конституційний Суд України

США – Сполучені Штати Америки

ЄС – Європейський Союз

НПФ – Недержавні пенсійні фонди

СБ – Світовий Банк

ЄСВ – Єдиний соціальний внесок

КМУ – Кабінет Міністрів України

НАНУ – Національна Академія Науки України

Стратегія – Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року

ФОП – Фізична особа-підприємець

ВПО – Внутрішньо переміщена особа

ЮНІСЕФ – Дитячий фонд, спеціалізована структура ООН

ВВП – Валовий внутрішній продукт

ВСТУП

Актуальність теми. Пенсійне забезпечення є однією з основних складових соціально-економічного розвитку кожної держави. Ефективна система пенсійного забезпечення є основою для підтримання належного рівня життя громадян після завершення їхньої трудової діяльності і служить важливим показником соціальної орієнтації державної політики. В Україні пенсійна система знаходиться на етапі реформування з метою підвищення її стабільності, фінансової рівноваги та пристосування до сучасних демографічних і економічних умов.

Актуальність дослідження проблем функціонування та вдосконалення пенсійної системи в Україні зумовлена низкою чинників, таких як старіння населення, дефіцит Пенсійного фонду, обмежена різноманітність джерел фінансування пенсійних виплат, недоліки в законодавчому регулюванні та адмініструванні системи тощо. Пошук ефективних шляхів модернізації пенсійної системи беручи до уваги світовий досвід та з урахуванням національних особливостей є важливим завданням для забезпечення стабільності та сталого розвитку соціальної сфери України.

Метою дослідження є всебічний огляд сучасного стану та напрямків розвитку пенсійної системи в Україні, визначення ключових проблем її роботи та підготовка дієвих рекомендацій для її вдосконалення.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі *завдання*:

- розкрити основні характеристики та специфіку пенсійної системи в Україні;
- проаналізувати поточні тенденції розвитку національної пенсійної системи та роботу Пенсійного фонду України;
- ідентифікувати головні виклики, які виникають в процесі функціонування пенсійної системи;
- вивчити кращі міжнародні практики пенсійних реформ;

– запропонувати науково обґрунтовані рекомендації щодо удосконалення пенсійної системи України.

Об’єкт дослідження – система пенсійного забезпечення в Україні.

Предметом дослідження є теоретичні та методологічні основи, а також практичні питання функціонування і реформування пенсійної системи.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані загальнонаукові та спеціалізовані методи, зокрема: аналіз та синтез, індукція та дедукція, системний і порівняльний аналіз, статистичне групування, графічне зображення та інші. Метод аналізу і синтезу дозволив розібрати систему пенсійного забезпечення в Україні на окремі складові (законодавство, структура, джерела фінансування, види пенсій тощо) для їх детального вивчення та зібрати отримані результати в єдину систему знань. Індуктивний метод дозволив на основі конкретних спостережень, статистичних даних і фактів зробити загальні висновки щодо стану та розвитку пенсійної системи України. Метод системного аналізу дав змогу дослідити пенсійне забезпечення як комплексну, багатогранну систему, визначити її структуру, функції та взаємозв'язки між елементами. Порівняльний аналіз був використаний для порівняння пенсійної системи України з системами інших країн, що дозволило виявити переваги, недоліки та можливості адаптації міжнародного досвіду.

У *першому розділі* розкрито сутність, зміст та характерні ознаки понять «пенсійна система», «пенсійне забезпечення» в соціально орієнтованій державі. Розглянуто історико-правовий розвиток пенсійної системи України та класифікація пенсійної системи України.

У *другому розділі* проаналізовано нинішній стан та актуальні напрямки розвитку пенсійної системи, а також, надано оцінку діяльності Пенсійного фонду України в системі пенсійного забезпечення. Досліджено виклики перед пенсійною системою України в умовах війни.

У *третьому розділі* розглянуто та проаналізовано зарубіжний досвід систем пенсійного забезпечення та можливості його адаптації в Україні,

запропоновані перспективні заходи вдосконалення системи пенсійного забезпечення в Україні.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використати запропонованих рекомендацій щодо вдосконалення та подальшої розбудови системи пенсійного забезпечення в Україні.

За результатами проведеного детального аналізу було сформульовано ряд теоретичних висновків і практичних рекомендацій щодо її покращення. Теоретично обґрунтовано необхідність переходу до багаторівневої пенсійної системи з активним розвитком накопичувального елементу, зокрема визначено його переваги. Практично запропоновано комплекс заходів, таких як введення обов'язкової накопичувальної системи для певних категорій працівників, розширення можливостей для недержавного пенсійного забезпечення, поступове підвищення пенсійного віку, покращення механізмів інвестування пенсійних активів та впровадження гнучких підходів до визначення пенсійного віку і розміру пенсій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1.1 Характерні ознаки пенсійної системи в соціально орієнтованій державі

У сучасних складних соціально-економічних умовах кожна розвинена держава прагне впроваджувати політику, спрямовану на зміцнення соціального захисту населення, підтримку вразливих категорій громадян, а також запобігання соціальним конфліктам і напруженості в суспільстві. Як зазначав Дж. Стігліц, ключовим завданням сучасних урядів «є не стільки досягнення надвисоких показників економічного розвитку, скільки гарантування стабільного соціального захисту населення» [68].

Соціальний захист населення України – це багатогранна система, що охоплює економічні, правові та соціальні гарантії, спрямовані на забезпечення ключових соціальних прав кожного громадянина, незалежно від його віку, статі, стану здоров'я чи місця проживання. Система соціального захисту в Україні передбачає державну підтримку у разі настання повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, безробіття, втрати годувальника, або набуття пенсійного віку чи інших обставин, визначених законодавством.

Пенсійне забезпечення є основним елементом системи соціального захисту населення. Основні завдання включають покращення рівня життя пенсіонерів, забезпечення прямої залежності розміру пенсій від доходів і страхового стажу, підтримку фінансової стабільності пенсійної системи, а також стимулювання громадян до накопичення коштів на майбутню старість. Система пенсійного забезпечення в соціально орієнтованій державі є ефективним інструментом, що сприяє реалізації ключових завдань соціальної політики держави. Воно слугує одночасно фундаментом і важливою гарантією сталого розвитку суспільства,

адже охоплює інтереси як працюючого населення, так і тих, хто втратив працездатність.

Науковці пропонують розглядати систему пенсійного забезпечення через чотири ключові аспекти: соціальний, економічний, фінансовий і правовий [9].

На думку О. Данилюк та К. Васьківської, соціальна роль пенсійного забезпечення полягає у створенні багатофункціональної системи захисту непрацездатних людей від соціальних ризиків. Дієва пенсійна система має забезпечувати належний рівень життя населення після завершення професійної діяльності, у разі настання інвалідності чи втрати годувальника [9;12].

Економічний зміст пенсійного забезпечення можна сформулювати, як частину національного доходу, яка спрямовується на споживання для підтримки непрацездатних осіб у разі виникнення несприятливих обставин.

З фінансового погляду, пенсійне забезпечення розглядається як система фінансових відносин, яка спрямована на гарантування відповідних життєвих стандартів для непрацездатних осіб. Це досягається за рахунок коштів обов'язкового державного пенсійного страхування, накопичувальних (обов'язкових і добровільних) програм, бюджетної підтримки, а також неформальної фінансової та нефінансової допомоги від родини чи громадських організацій [9].

Питання пенсійного забезпечення в 21 столітті займає важливе місце в наукових дискусіях, що виникають унаслідок значних змін у соціальній динаміці та економічних умовах сучасного світу. Ця проблема визнана важливою не тільки в економічних колах, а й у філософських, соціологічних і юридичних дослідженнях.

Конституція України, як основа політичної системи держави, визнає права людини найвищою цінністю, гарантує їх захист і забезпечення. У свою чергу, політика в сфері соціального забезпечення націлена на забезпечення можливості реалізації соціальних прав і гарантій для громадян, забезпечуючи належний рівень життя, соціальну справедливість, загальний добробут і захист населення. Так, стаття 46 Конституції гарантує право громадян на соціальний захист,

закладаючи основу для правових гарантій у сфері пенсійного забезпечення. Відповідно до статті 48 Конституції, кожен має право на достатній рівень життя для себе та своєї родини, включаючи їжу, одяг і житло [26]. Однак, поточна система пенсійного забезпечення в Україні не гарантує достатнього рівня життя для пенсіонерів і не вирішує проблему дефіциту Пенсійного фонду, що підкреслює необхідність перегляду підходів у цій сфері з урахуванням новітніх теоретичних підходів і світових практик.

Міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення мають значний вплив на формування національних підходів до пенсійної системи в Україні. Зокрема, Пакт про економічні, соціальні та культурні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (ООН), встановлює основні принципи соціального захисту населення, зокрема право на соціальне забезпечення для осіб, які з об'єктивних причин (похилий вік, інвалідність, безробіття) не можуть самостійно забезпечити себе [35]. Ці принципи мають глибоке коріння в національному законодавстві, де Конституція України гарантує кожному право на належний рівень життя, що включає базові потреби, такі як їжа, одяг та житло. Для реалізації цього права держава зобов'язується створити систему соціального захисту, включаючи пенсійне забезпечення для осіб, що втратили працездатність через обставини, визначені законодавством.

Принципи пенсійного забезпечення в Україні відображають важливі аспекти, які забезпечують ефективність і справедливість системи та включають:

1) *соціальний захист*: пенсійна система має на меті забезпечити громадян достатнім рівнем доходу на пенсії, що забезпечує гідне життя та підтримку в старості, особливо для осіб, які не можуть працювати через вік, інвалідність або інші причини;

2) *обов'язковість*: пенсійна система є обов'язковою для всіх осіб, які працюють в Україні, що гарантує рівний доступ до пенсійного забезпечення для всіх громадян, незалежно від виду діяльності чи розміру заробітку;

3) *державне регулювання*: держава має визначальний вплив на організацію пенсійного забезпечення, що включає формування законодавства,

контроль за діяльністю пенсійних фондів та забезпечення справедливого розподілу ресурсів;

4) *справедливість та рівність*: важливим принципом є забезпечення справедливого підходу до всіх учасників пенсійної системи, де рівні умови для всіх працівників незалежно від рівня заробітку, а також передбачення механізмів для підтримки осіб з меншими доходами протягом трудової діяльності;

5) *фінансова стабільність*: забезпечення стабільності пенсійної системи є критичним для того, щоб система не лише функціонувала в поточний момент, але й була здатна підтримуватися в довгостроковій перспективі. Це включає ефективне управління пенсійними фондами, оптимізацію витрат та запобігання дефіцитам;

6) *прогресивність*: система повинна бути організована таким чином, щоб гарантувати належний рівень пенсії для осіб, які мають високий стаж роботи або великі трудові внески. Люди, які працюють довше або мають більш високу заробітну плату, повинні отримувати вищу пенсію;

7) *демографічна стійкість*: зважаючи на зростання середнього віку населення та зменшення кількості працездатних громадян, пенсійна система повинна враховувати ці зміни, створюючи можливості для стабільного функціонування системи в умовах демографічного старіння.

Завдання пенсійної системи полягає у забезпеченні економічної підтримки громадян, які досягли пенсійного віку або стали непрацездатними внаслідок хвороб чи інших обставин, що обмежують їх здатність працювати. Інститут пенсійного забезпечення у сфері державного управління спрямований на забезпечення ефективної роботи пенсійної системи. Його основні завдання включають:

1) управління внесками до пенсійного фонду та фінансовими ресурсами з метою гарантування їх стабільності та достатності;

2) розробку та впровадження нормативно-правових актів, що регулюють функціонування пенсійної системи;

3) надання консультацій та послуг громадянам з питань пенсійного забезпечення та їхніх прав;

4) аналіз і моніторинг діяльності пенсійної системи з подальшим її вдосконаленням за потреби.

Пенсійне забезпечення являє собою сукупність правових, фінансових і організаційних дій, націлених на подолання бідності серед громадян та забезпечення їхнього матеріального добробуту в старості або у разі втрати доходу через непрацездатність [33]. Це процес фінансової підтримки осіб, який має безпосередній зв'язок із їхньою трудовою діяльністю, і розмір цієї підтримки залежить від тривалості трудового стажу та умов праці.

Таким чином, пенсійна система – це комплексна структура, яка забезпечує виплату пенсій певним категоріям непрацездатних громадян. Її метою є зниження рівня бідності через розв'язання соціальних проблем, пов'язаних з старінням населення, інвалідністю та втратою працездатності. Вона включає сукупність правових норм, фінансово-економічних механізмів та організаційних інституцій, які разом сприяють подоланню соціальних ризиків [25].

Поняття «пенсійна система» досліджено в численних наукових працях, але ці дослідження продовжуються. Це пов'язано з тим, що в процесі функціонування пенсійної системи постійно виникає необхідність її вдосконалення, а також змінення її змісту. Тому, для більш повного розкриття сутності поняття «пенсійна система», потрібно здійснювати нові наукові дослідження з цієї теми.

Потреба в соціальному захисті та забезпечення матеріальної підтримки літніх громадян зумовлена багатьма факторами: людською природою, умовами праці та рівнем доходу, режимом роботи та відпочинку, виробничим середовищем, трудовими відносинами, а також природними, технологічними й іншими обставинами, які мають вплив на їхнє життя. [66]. Тому, пенсійна система відіграє надважливу роль у процесі соціального захисту населення і її розвиток є необхідним, а таке поняття категорій літніх людей, які є знедоленими,

незахищеними та потребують стабільної матеріальної підтримки, варто розглядати як важливу складову соціального розвитку суспільства.

Вивчення основних аспектів проблем пенсійної системи стало об'єктом наукових досліджень наприкінці XIX століття. В працях таких політичних мислителів, як В. Петті, А. Сміт, Т. Мальтус, сформувались ключові теоретичні концепції, які у XX столітті були розвинуті в роботах науковців, зокрема Г. Беккера, В. Вайсброда, Т. Шульца, Дж. М. Кейнса, А. Ланкастера та Ф. Махлупа [4].

Цікаву дискусію про важливість пенсійної системи та критичні підходи вчених до її реформування, зокрема, згадуються в роботах таких авторів, як Отто фон Бісмарк і У. Беревідж, а також інших вчених, які намагалися аналізувати та удосконалювати пенсійні системи різних країн. Водночас, інші дослідники, Н. Барром [3], Л. Геренчер [10], Р. Хольцман і Р. Хинц [74], а також юристи, урядовці та науковці, іноді трактують поняття «пенсійна система» зовсім по-іншому, у протилежному значенні [13;18;19;20].

Проблема відсутності конкретного визначення цьому терміну в профільних законах та підзаконних актах ще більше ускладнює розуміння та підкреслює потребу в науковому аналізі та деталізації змістовних характеристик цієї складної наукової категорії з глибоким соціальним змістом.

Сучасна історія пенсійного забезпечення почалася у XVIII-XIX століттях, коли поступово відбулося розширення від підтримки певних категорій державних службовців до загальних механізмів пенсійного забезпечення для всього населення [11]. Наприкінці XIX та на початку XX століття в економічно розвинених країнах розпочався процес створення національних пенсійних систем, що стало важливим етапом в історії людства: старість поступово переставала асоціюватися з бідністю. Проте, сьогодні, для численних людей похилого віку це продовжує бути важливою проблемою, оскільки мінімальні пенсії не забезпечують гідного рівня життя. Через це пенсіонери часто змушені працювати, хоча з віком не кожен може продовжувати трудову діяльність.

Досвід інших країн свідчить, що розвиток ринкових взаємин створює потребу в соціальному захисті для населення, яке втратило працездатність через вік, інвалідність або втрату годувальника. Основні принципи цього важливого соціально-економічного процесу такі: суспільна нестабільність вимагає створення системи, яка гарантує стабільну матеріальну підтримку літнім людям; отримання доходів потребує подальшого справедливого їх перерозподілу; інфляція потребує контролю за цінами, а безробіття – тимчасової компенсації втраченого доходу та інше [71]. Таким чином, пенсійна система стає ключовим інструментом для збереження балансу соціальних інтересів у суспільстві.

Водночас, спершу варто визначити суть поняття «пенсійна система». Для її аналізу найчастіше застосовуються системний та інституціональний методи. Трансформації, які проводяться в Україні, потребують цілісного підходу до дослідження пенсійної системи, а також нових наукових підходів для оцінки її функціонування та реформування. Важливим є систематизувати складові пенсійної системи, її елементи та їх взаємозв'язки, оскільки це має базове теоретичне та методологічне значення. Стійкість, життєздатність і фінансова стабільність пенсійної системи залежать від низки факторів, таких як якість її складових елементів і характер їх взаємодії [65]. Саме державно-управлінський підхід дозволяє комплексно оцінити вплив зовнішніх (політичних, соціальних, економічних, демографічних) та внутрішніх (організаційних, нормативних) факторів на розвиток пенсійної системи.

Основним компонентом поняття «пенсійна система» є слово «система». У тлумачному словнику української мови «система» означає порядок, який базується на правильному і злагодженому розташуванні та взаємозв'язку частин чогось. Принципи, які складають основу пенсійної системи, об'єднуючи її в єдину структуру, включають:

- 1) *єдину мету*, оскільки робота всієї пенсійної системи та її окремих складових орієнтована на досягнення загальної мети – забезпечення достойного рівня життя для осіб похилого віку;

2) *єдину правову базу* – на всій території країни діє стандартизована нормативно-правова база, яка встановлює права, обов'язки та відповідальність усіх учасників пенсійної системи, правила формування та використання фінансових ресурсів, а також контроль за її ефективною роботою;

3) *єдину структуру* органів регулювання та контролю, які забезпечують ефективну роботу пенсійної системи.

У зазначеному контексті слушним вважаю твердження української науковиці М. Ріппи про те, що «пенсійна система» є складною сукупністю економічних зв'язків і фінансових механізмів, через які формуються пенсійні резерви [62].

Головна роль пенсійної системи полягає в реалізації загальнодержавних інтересів у сфері соціального забезпечення. У сучасному розумінні пенсія – це фінансова допомога для непрацездатних осіб. За визначенням, яке подається у словнику іншомовних слів, пенсія походить від латинського слова «*pension*» - платіж, і є «грошовою допомогою, що надається громадянам, здебільшого щомісяця, у визначених законом випадках (старість, інвалідність тощо)» [77].

Термін «пенсійна система» є широко використовуваним, проте не має чіткого визначення в законодавстві. В українських нормативних актах пенсійна система описана як сукупність трьох рівнів, без уточнення її характеристик [73; 74]. У наукових працях значення «пенсійної системи» трактують по-різному.

Більш комплексний та науково точний погляд пропонує М. Папієв ек-міністр праці та соціальної політики України, який визначає пенсійну систему, як комплексну комбінацію інститутів і механізмів, які формують пенсійні фонди та створюють умови для пенсійного забезпечення непрацездатних осіб [38]. На його думку, з функціональної точки зору, основу системи складають інститути, які діляться на дві основні групи: перша – це сукупність ідеологічних засад, принципів, правил (як формальних, так і неформальних), юридичних норм, управлінських процедур та інформаційних потоків; друга – об'єднання державних та недержавних фондів, асоціацій та інших громадських суб'єктів, що сприяють функціонуванню пенсійної системи [38].

Висвітлюючи це поняття у своїх працях, В. Толуб'як розглядає пенсійну систему, як механізм забезпечення стабільного рівня життя людей пенсійного віку і тих, хто втратив працездатність, що здійснюється через державні регулюючі механізми [70]. Науковець О. Коваль пропонує розглядати пенсійну систему за змістом і за структурою, визначаючи її як комплекс правових, фінансово-економічних та організаційних зв'язків і інститутів, які здійснюють пенсійні програми для надання громадянам фінансової підтримки у вигляді пенсійних виплат [23].

Змістовий підхід фокусується на виділенні складових (державні фінанси, фінанси підприємств і домогосподарств), спираючись на специфіку форм відносин, на що вказують цитовані вище автори. Такий підхід відображає об'єктну природу пенсійної системи. При цьому, суб'єктна структура представлена комплексом установ та інституцій, які забезпечують її функціонування.

Огляд наукової літератури показав, що тема дослідження пенсійних систем наразі викликає інтерес у науковців. Теоретичним і практичним аспектам пенсійних питань присвячено численні роботи вчених. Аналіз різних підходів до визначення пенсійної системи демонструє, що більшість дослідників справедливо розглядають її як сукупність різних елементів, хоча їхній перелік трактують по-різному: як відносини, механізми, інструменти, інститути, правила, принципи, настанови, об'єднання та інші суб'єкти. Проте питання створення сучасної ефективної пенсійної системи досі потребує подальшого вивчення.

1.2 Історико-правовий аналіз розвитку пенсійної системи України

Створення демократичної правової системи в Україні передбачає, в першу чергу, реформу пенсійної системи, щоб вона відповідала сучасним вимогам,

зокрема тим, що виникають через зміни в економіці країни. Світова економічна криза змусила розвинені держави переглянути свою соціальну політику, зосередивши увагу на справедливому розподілі фінансів між різними секторами державного управління.

Поширення ідей народовладдя, що почалося після розпаду радянського союзу і продовжує набирати обертів у світі, це спонукає уряди країн шукати нові та ефективні моделі пенсійного забезпечення в умовах обмежених фінансових ресурсів. Україна однією з перших почала впроваджувати новаторські підходи у сфері соціального забезпечення. Хоча, ці ініціативи не завжди виявляються успішними через багатогранність завдань, що стоять перед урядом, країна поступово обирала оптимальні шляхи реалізації сучасних управлінських підходів, які є надзвичайно актуальними у XXI столітті.

Створення демократичної правової держави потребує, передусім, реформування законодавства, яке забезпечить реальні гарантії пенсійного забезпечення для громадян. Держава через органи соціального захисту повинна забезпечити охорону прав і свобод людини, захищаючи її від незаконних посягань на життя, здоров'я, честь і гідність [26]. Виконання цих зобов'язань включає надання справедливих умов для пенсійного забезпечення України.

Після того, як Україна здобула незалежність, 5 листопада 1991 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про пенсійне забезпечення» [52], який став основним законодавчим актом для врегулювання пенсійної системи в країні. Закон визначив основні види державних пенсій, серед яких: трудові пенсії (за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника, за вислугу років) та соціальні пенсії.

Проте, пізніше положення щодо соціальних пенсій були скасовані відповідно до змін, внесених 31 травня 2005 року через Закон № 2603-IV «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям Закону «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» [44].

Цим же Законом від 18 травня 2004 року «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» були визначені правові підстави для надання допомоги тим громадянам, які не мають пенсії, а також людям з інвалідністю, а також передбачено надання соціальної допомоги на догляд для осіб, старших 63 років, які не можуть отримати пенсію за чинним законодавством.

З прийняттям 9 липня 2003 року законів «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [46] і «Про недержавне пенсійне забезпечення», було започатковано процес пенсійної реформи, метою якої стало впровадження трирівневої пенсійної системи [51].

Конституційний Суд України 2 листопада 2004 року ухвалив рішення №15-рп/2004, яке закріпило принцип верховенства права, що є важливим аспектом демократичного суспільства, і передбачає контроль за дотриманням прав громадян, зокрема щодо свободи [63]. Згодом, 6 липня 2005 року Верховна Рада ухвалила Кодекс адміністративного судочинства, що започаткував нову процедуру розгляду спорів між громадянами та органами влади [24]. У цей період виникла нова категорія судових спорів, пов'язаних із пенсіями, зокрема між пенсіонерами та Пенсійним фондом України. Це призвело до значних змін у судовій системі, оскільки вона взяла на себе відповідальність за вирішення усіх видів спорів у країні.

8 липня 2011 року Верховна Рада ухвалила Закон України № 3668-VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» [48], який ввів другий рівень пенсійної системи – накопичувальну, що полягає у спрямуванні страхових внесків на індивідуальні накопичувальні рахунки громадян. Було змінено 22 законодавчі акти, серед яких «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [46], «Про пенсійне забезпечення» [52], «Про недержавне пенсійне забезпечення» [51], «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» [44] та інші [55;54;43;50;57;59;60].

Згідно з цим Законом, пенсійний вік для жінок був підвищений до 60 років, а мінімальний страховий стаж – до 30 років для жінок і 35 років для чоловіків. Для чоловіків-державних службовців пенсійний вік збільшився до 62 років. Також, було встановлено максимальний розмір пенсії, обмежений 10 прожитковими мінімумами для осіб, що втратили працездатність. Крім того, Закон знизив відсоток заробітної плати для розрахунку пенсій держслужбовців із 90% до 80%.

Разом з цим, серед нововведень цього Закону було створення приватних пенсійних фондів. Закон набрав чинності 1 жовтня 2011 року, а основною причиною реформування пенсійної системи стало значне зростання дефіциту Пенсійного фонду та старіння населення.

Водночас, реформа 2011 року також мала негативні наслідки. Наприклад, працюючим пенсіонерам зменшили пенсії, а реальний дефіцит бюджету Пенсійного фонду на 2012 рік зріс. Залежність Пенсійного фонду від держбюджету збільшилася, а завдяки підвищенню пенсійного віку менше людей встигали дожити до пенсії. Зросла кількість судових позовів між пенсіонерами і Пенсійним фондом через перерахунок пенсій. Окрім того, в Україні один із найвищих рівнів соціальних відрахувань у світі. Таким чином, реформа 2011 року була націлена на перехід до накопичувальної системи пенсійного забезпечення та створення приватних пенсійних фондів [37].

Після народних протестів в Україні 2014 року, однією з перших реформ проведених урядом, стало скасування перерахунку спецпенсій у кінці 2015 – на початку 2016 року. Замість скасованих законів про державну службу, прокуратуру і судоустрій були ухвалені нові закони, які вже не передбачали спецпенсії для цих категорій громадян.

Щодо довічного грошового утримання суддів, то Верховний Суд визнав неконституційними положення щодо його скасування, прийняті 2 березня 2015 року, і ці норми залишилися в силі [60]. При цьому, питання скасування спецпенсій для прокурорів і держслужбовців залишаються невирішеними на даний момент.

Скасування спеціальних пенсій в Україні призвело до значних змін у пенсійній системі, руйнуючи попередню модель солідарного пенсійного забезпечення, що була успадкована від радянської епохи [45]. Зокрема, нова редакція Закону «Про судоустрій і статус суддів», прийнята 12 лютого 2015 року, збільшила вплив Президента на судову систему.

11 жовтня 2017 року набрала чинності нова пенсійна реформа, що стала результатом прийняття ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 3 жовтня 2017 року. Цим Законом було здійснено коригування низки нормативно-правових актів [46;52;54;58]. Він передбачав осучаснення пенсій, які були призначені раніше, або їх індексацію, оскільки органи Пенсійного фонду на місцях часто не виконували ці положення. Одночасно уряд продовжив реорганізацію солідарної пенсійної системи та впровадження приватних пенсійних фондів.

Додатково, реформа включала низку змін у сфері державного соціального страхування, зокрема щодо обліку та збору єдиного внеску, страхування на випадок тимчасової втрати працездатності, нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, а також на випадок безробіття. Ця реформа була продовженням попередніх реформ і сприяла переходу від солідарної системи пенсійного забезпечення до іншої моделі.

27 грудня 2019 року в Україні був зареєстрований новий законопроект №2683, який пропонував впровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи [47]. Проект передбачав створення Пенсійного казначейства, яке управляло б коштами та майном, що не належать учасникам системи. Джерелом формування бюджету Пенсійного казначейства стали б пенсійні активи учасників. У той же час, Пенсійному казначейству заборонялося гарантувати або забезпечувати зростання доходів учасників системи.

Наступний етап пенсійної реформи відбувся в лютому 2022 року, коли 15 лютого було ухвалено Закон України № 2040-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення пенсійного законодавства» [54;58]. Цей нормативний акт передбачав уніфікацію підвищення пенсій для чорнобильців,

військовослужбовців та інших пенсіонерів відповідно до положень Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Закон також врегулював питання дострокового виходу на пенсію для осіб, трудові договори яких були припинені через реорганізацію підприємства чи зміни умов праці, а також встановив порядок індексації пенсій, згідно з положеннями статті 42 цього закону.

Таким чином, законодавство про пенсійне забезпечення є невід'ємною складовою правової системи України, ґрунтуючись на положеннях Конституції як Основного Закону держави. Його нормативну базу становить комплекс законодавчих актів, серед яких ключову роль відіграє Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Водночас, до сфери пенсійного забезпечення також належать закони, що регулюють недержавне пенсійне забезпечення та визначають умови, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Крім того, важливим елементом національного пенсійного законодавства є і міжнародні договори у цій сфері, ратифіковані Верховною Радою України.

Окрім згаданих нормативно-правових актів, питання пенсійного забезпечення в Україні регламентуються також іншими законами та підзаконними актами, прийнятими на виконання Закону «Про пенсійне забезпечення». Тому, пенсійне законодавство є багаторівневою та розгалуженою системою, що комплексно врегульовує різноманітні аспекти реалізації конституційного права громадян на соціальний захист у сфері пенсійного забезпечення.

У контексті регламентації пенсійного забезпечення, варто наголосити, що ключові аспекти функціонування цієї системи визначаються виключно на рівні спеціалізованих законів. Зокрема, в нормативно-правових актах з питань пенсійного забезпечення закріплюються різновиди пенсій та форми пенсійного забезпечення, умови участі громадян у пенсійній системі та її рівні, встановлюється єдиний пенсійний вік для чоловіків і жінок, визначаються джерела формування цільових фондів для фінансування пенсійних виплат. Крім

того, пенсійне законодавство детально регламентує умови, норми та процедури призначення, перерахунку, виплати й індексації пенсій, а також передбачає відповідні гарантії для реалізації пенсійних прав громадян [78].

Під час воєнного стану в Україні було ухвалено численні правові акти, спрямовані на забезпечення соціального захисту громадян [43;46;49;51;52;54;58;59;60;67].

Сучасний етап реформування системи пенсійного забезпечення в Україні та формування відповідного законодавчого поля потребують ретельного аналізу крізь призму новітніх тенденцій і викликів.

Підсумовуючи зазначу, що історичний та правовий аналіз розвитку пенсійної системи в Україні вказує на її тісний зв'язок з іншими правовими та економічними інститутами країни, що зумовлює її зміну через вплив різних обставин. Система державного управління будується за певними принципами, і кожен її елемент взаємодіє з іншими, тому зміни в одній частині можуть призвести до загальних змін у всій системі.

З аналізу законодавчих актів, що регулюють пенсійне забезпечення, можна зробити висновок, що Україна все більше орієнтується на розвиток приватних пенсійних фондів. Проте, світова практика доводить, що солідарна пенсійна система має свою ефективність, і разом з приватними фондами повинна існувати державна підтримка пенсійної системи. Країни, від США до ЄС, зберігають державне пенсійне забезпечення через високий ризик повної залежності від приватних фондів. Жодна країна досі не перейшла повністю на приватні пенсії, і ймовірно, Україна стане тестовим майданчиком для такого економічного експерименту.

При цьому, незважаючи на впроваджені зміни, система пенсійного забезпечення залишається неефективною через її солідарний характер. Умови демографічної кризи, війни та необхідність відновлення країни ускладнюють забезпечення її стабільності та гідного рівня доходів для пенсіонерів.

1.3 Класифікація системи пенсійного забезпечення України

Складність і розгалуженість структури пенсійної системи потребує її класифікації. Це важливо не лише з теоретичної, а й з практичної точки зору. На думку фахівців, для ефективної класифікації пенсійної системи важливо не лише виділяти її окремі складові, а й орієнтуватися на такі критерії: географічний охоплення пенсійного забезпечення, умови, що визначають право на пенсію, а також принципи і джерела фінансування системи [28]. В умовах сучасних викликів структура пенсійної системи набуває особливого значення, оскільки дозволяє зрозуміти, як розподіляються фінансові та інші ризики серед різних компонентів цієї системи.

Право на пенсійне забезпечення є одним із основних соціальних прав, оскільки воно визначає рівень соціального захисту громадян, як у старшому віці, так і в критичних життєвих обставинах. Це право закріплено не лише в спеціальних нормативних актах, а й у Конституції України, що підкреслює його важливість та орієнтацію держави на забезпечення соціального добробуту громадян. Його слід розглядати як комплексний вид права соціального забезпечення, що передбачає матеріальну підтримку особи за рахунок окремих фінансових джерел, за умов досягнення встановленого законодавством віку й наявності необхідного страхового та (або) спеціального пільгового стажу, а також в інших особливих обставинах життя (втрата годувальника, інвалідність тощо), визначених законодавством. Як справедливо відзначають дослідники, це право належить до базових, але водночас є одним із найскладніших і найбільш дискусійних серед інших соціальних прав, закріплених у Конституції України.

Розуміння сутності права на пенсійне забезпечення викликає багато суперечок через різноманітність підходів до його правового визначення і характеристики. Реалізацію цього права ускладнюють такі проблеми, як недосконалість пенсійної системи, труднощі з гарантуванням та захистом прав,

суперечливість пенсійного законодавства, а також недостатній державний контроль і слабкий громадський нагляд у цій сфері.

Варто підкреслити, що право на пенсійне забезпечення тісно пов'язане з правом на гідний рівень життя, закріпленим у Конституції України. Це право покликане забезпечувати матеріальний добробут осіб, які через об'єктивні причини, такі як похилий вік чи інвалідність, не здатні самотійно заробляти на життя. Отже, ефективне функціонування пенсійної системи є ключовим для дотримання соціальних стандартів і гарантій, особливо для найбільш уразливих категорій населення.

Безумовно, пенсійна система, повинна бути прозорою, справедливою та привабливою для громадян. Її ефективність визначається здатністю забезпечувати пенсіонерів гідним рівнем виплат. Формування моделей національних пенсійних систем має базуватися на суспільному консенсусі щодо основних принципів її побудови та підходів до реалізації соціальної політики. Такий консенсус формується під впливом соціально-економічних умов і культурно-ментальних традицій, характерних для кожної країни.

Одним із ключових елементів соціального захисту громадян, які втратили працездатність через вік, є пенсійне страхування. Його головна мета – забезпечення матеріального добробуту осіб і їхніх сімей у випадках виходу на пенсію за віком, втрати годувальника чи інвалідності. Пенсійне страхування є важливою формою соціального захисту, заснованою на страховому принципі. Це передбачає обов'язкове перерахування внесків до спеціальних фондів як роботодавцями (незалежно від форми власності), так і працівниками, які працюють за трудовим договором. Зібрані кошти використовуються державою для фінансової підтримки літніх громадян.

Таким чином, суть пенсійного страхування полягає в розподілі ризику настання страхового випадку між застрахованими особами та роботодавцями.

Усі системи пенсійного страхування, як правило, поділяють за такими основними критеріями:

1. *Організаційно-правове становище*: державне та недержавне страхування.
2. *Юридичний статус*: обов'язкове або добровільне страхування.
3. *Організаційні форми*: професійне, територіальне чи корпоративне страхування.
4. *Страхові ризики*: включають хвороби, старість, інвалідність, професійні захворювання тощо.

Невід'ємним елементом пенсійної системи є пенсія – це щомісячна виплата від держави, або приватного пенсійного фонду (страхової компанії) після досягнення визначеного віку, за умови сплати пенсійних внесків протягом трудової діяльності. Види пенсій включають страхову, накопичувальну та недержавну (добровільну). [34].

Пенсія має кілька важливих характеристик, основними критеріями для її класифікації є: джерела фінансування, методи призначення, економічна роль, форма виплати, тривалість отримання, спосіб виплати, метод розрахунку та тип соціальних ризиків, які вона покриває [9].

Основи пенсійного забезпечення в Україні визначаються Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [46] та Законом «Про недержавне пенсійне забезпечення» 2004 року [51], які описують основні принципи пенсійної реформи в Україні та передбачає впровадження трирівневої пенсійної системи (рис. 1.1).

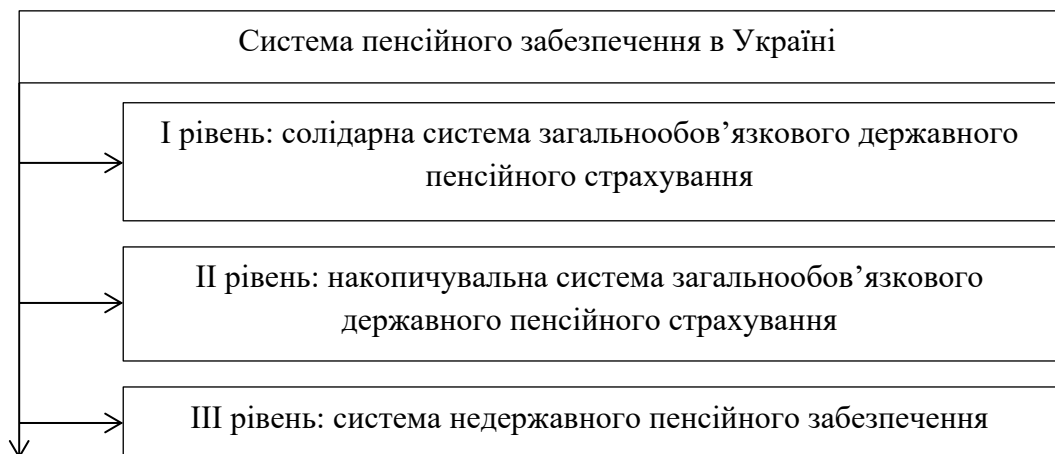

Рисунок 1.1 – Система пенсійного забезпечення в Україні

У вищезгаданих законах передбачена трирівнева система пенсійного забезпечення, основною ідеєю якої є розподіл демографічних, соціальних та економічних ризиків між різними рівнями та впровадження накопичувальної моделі фінансування.

I рівень. Солідарна система загальнообов'язкового пенсійного страхування. Всі працюючі особи забезпечують пенсії поточним пенсіонерам через сплату єдиного соціального внеску. Кошти не накопичуються на індивідуальних рахунках. Основним учасником цього рівня є Пенсійний фонд України, який отримує фінансування від єдиного соціального внеску (22%), додаткових внесків і дотацій з державного бюджету.

II рівень. Накопичувальна система загальнообов'язкового пенсійного страхування. Окрім єдиного соціального внеску, частина заробітної плати направляється на обов'язковий пенсійний рахунок працівника в одному з недержавних пенсійних фондів (НПФ). Ці кошти використовуються для формування майбутніх пенсій, при цьому накопичена сума зростає завдяки інвестиційним доходам. Учасниками цього рівня є НПФ та резервні фонди, а заощадження формуються з пенсійних внесків (2-7% від зарплати) і прибутку від інвестицій [76].

III рівень. Система недержавного пенсійного забезпечення. Громадяни та/або їхні роботодавці добровільно перераховують кошти на особисті пенсійні рахунки в НПФ. Накопичення на рахунках зростає завдяки інвестиційним доходам, і ці кошти використовуються для виплати пенсій у майбутньому. Заощадження включають індивідуальні та інституційні внески та доходи від інвестицій [8].

Перший рівень пенсійної системи передбачає солідарну модель обов'язкового державного пенсійного страхування. Пенсії виплачуються за рахунок фінансування з Пенсійного фонду України, а їх величина визначається рівнем заробітку, з якого сплачувалися страхові внески, а також тривалістю трудового стажу [56]. Нинішня пенсійна система країни функціонує на основі солідарної моделі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Її

принцип полягає в тому, що внески працездатного населення розподіляються через спеціалізовані страхові фонди на виплати пенсіонерам. Головним джерелом фінансування пенсій є кошти Пенсійного фонду, який наповнюється за рахунок страхових внесків від підприємств і громадян.

Солідарна система гарантує мінімальну та обов'язкову пенсію, яка забезпечується державою. Її основна мета – гарантувати кожному громадянину мінімальний дохід після виходу на пенсію. Однак, вона забезпечує лише базові пенсійні виплати, які зазвичай становлять 30–35% від середнього доходу працівника до виходу на пенсію. Система базується на принципах солідарності та субсидування, а виплати фінансуються за рахунок зібраних внесків. На сьогодні солідарна модель в Україні не виконує своїх ключових завдань. Розмір виплат часто є недостатнім для підтримання мінімального рівня життя пенсіонерів.

Другий рівень пенсійної системи передбачає накопичувальну модель обов'язкового державного пенсійного страхування. Вона полягає в створенні індивідуальних пенсійних рахунків для застрахованих осіб у спеціальному Накопичувальному фонді, де акумулюються їхні кошти. Ці кошти інвестуються з метою отримання додаткового прибутку. Накопичені заощадження залишаються власністю громадян, і виплати з цього фонду здійснюються як додаток до основних пенсійних виплат.

На відміну від солідарної системи (першого рівня), накопичувальна модель не пов'язана з демографічними змінами в країні. Її головний принцип полягає в обов'язковому формуванні заощаджень на індивідуальних рахунках осіб, які згодом використовуються для фінансування довічних пенсій або одноразових виплат, відповідно до умов, визначених законодавством [56]. Суть цієї системи полягає в тому, що кожен громадянин щомісяця відкладає частину свого доходу на майбутню пенсію. Відрахування поступово зростають із віком: наприклад, у 25 років це 2% від доходу, а ближче до пенсійного віку – до 15%. Роботодавці також зобов'язані перераховувати частину заробітної плати працівників на їхні

індивідуальні рахунки. Управління накопиченими коштами здійснюватиметься недержавними пенсійними фондами.

Третій рівень пенсійної системи – це добровільне недержавне пенсійне забезпечення, яке є новим для України. Ця система заснована на добровільному внеску громадян, роботодавців та їхніх організацій у формування пенсійних заощаджень. Її основною метою є забезпечення громадян пенсійними виплатами відповідно до умов і процедур, визначених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Система функціонує через недержавні пенсійні фонди, страхові компанії та банки. НПФ є приватною фінансовою установою, яка накопичує заощадження громадян, інвестує їх протягом тривалого часу та забезпечує виплати у визначені терміни або довічно після виходу на пенсію [56]. Розмір пенсійних виплат залежить від суми внесків, тривалості періоду накопичення і доходів, отриманих від інвестицій. Ці виплати не залежать від отримання пенсій за загальнообов'язковим державним страхуванням.

Система недержавного пенсійного забезпечення має дві основні цілі: створення накопичувальної персоніфікованої пенсійної системи для забезпечення гідного рівня життя пенсіонерів та формування довгострокових внутрішніх інвестицій. Згідно з законодавством, ринок недержавного пенсійного забезпечення почав функціонувати у 2005 році. У цій сфері працюють недержавні пенсійні фонди та професійні організації, які надають їм послуги: адміністратори, компанії з управління активами та банки, що зберігають активи фондів. Водночас, ця система стикається з серйозними викликами. Недосконале нормативно-правове регулювання діяльності банків і страхових компаній, а також загальна недовіра населення до недержавних соціальних інститутів є проблемами, характерними для всіх рівнів пенсійної системи України.

Перші два рівні є частинами загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Світовий досвід підтверджує, що їх поєднання є найефективнішим, оскільки воно забезпечує як соціальні гарантії, так і фінансову стабільність пенсійної системи. Солідарна система вразлива до демографічних змін, але добре захищена від інфляційних ризиків, тоді як накопичувальна модель навпаки,

чутлива до інфляції, але менш залежна від демографічних факторів. Важливо, що в рамках реформ солідарний рівень буде орієнтований на захист малозабезпечених, тоді як накопичувальний стимулюватиме збереження пенсійних заощаджень, особливо серед людей із середнім і високим доходом. Другий і третій рівні становлять накопичувальну систему пенсійного забезпечення, і громадяни можуть бути учасниками різних рівнів одночасно [27].

Сучасний світ демонструє тенденцію до впровадження змішаних багаторівневих пенсійних систем, які об'єднують різні складові, що гармонійно доповнюють одна одну, компенсуючи недоліки кожного окремого елемента. В Україні ж понад 99% пенсій формується за рахунок солідарної системи, заснованої на принципах загальнообов'язкового державного соціального страхування, тобто, фактично функціонує переважно перший (солідарний) рівень. Другий рівень, який передбачає обов'язкову накопичувальну систему, залишається лише на етапі планування. Для його реалізації необхідно створити належні фінансово-економічні передумови. Таким чином, основний тягар пенсійного забезпечення наразі лежить на солідарному рівні, зокрема на Пенсійному фонді України.

Підсумовуючи, варто відзначити, що в умовах сучасних економічних викликів, які стоять перед українською пенсійною системою, держава повинна відігравати дедалі важливішу роль. Використовуючи широку систему управлінських інструментів, вона має забезпечувати ефективне функціонування та контроль цієї складної структури.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1 Пенсійне забезпечення в Україні: аналіз стану та сучасні тенденції розвитку

Пенсійне забезпечення є однією з найбільших соціально-економічних проблем сьогодення, оскільки воно безпосередньо пов'язане з економічними, фінансовими та політичними процесами в країні. Негативні демографічні зміни, економічні труднощі та вплив війни значно ускладнюють ситуацію з пенсійною системою в Україні. З трьох рівнів пенсійного забезпечення, передбачених законодавством, наразі переважно функціонує солідарна система, але більшість пенсіонерів отримує виплати, які не відповідають мінімальним життєвим стандартам. У контексті дефіциту Пенсійного фонду, питання розвитку накопичувального пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення стають надзвичайно важливими для зміцнення соціальної безпеки та економічного розвитку країни.

Ефективна робота пенсійної системи є однією з основних пріоритетних цілей будь-якої держави, оскільки вона безпосередньо впливає на соціальну стабільність і добробут значної частини населення. Однак сучасний стан пенсійного забезпечення в Україні не відповідає викликам, що виникають у економічній і демографічній сферах. Зокрема, проблема тіньової зайнятості обмежує надходження коштів до Пенсійного фонду, а нестача добре оплачуваних робочих місць спричиняє зниження обсягів внесків до пенсійної системи. Еміграція працездатного населення за кордон загострює дефіцит трудових ресурсів, а значний розрив між доходами працівників і пенсіонерів порушує принцип соціальної рівності.

Українська пенсійна система майже повністю залежить від солідарного рівня фінансування, функціонуючи за умов постійного дефіциту Пенсійного фонду. Це змушує державу покривати нестачу коштів за рахунок державного бюджету, що додатково навантажує фінансову систему країни.

Пенсійна реформа, розпочата в 2004 році, досі не завершена, оскільки три рівні системи не працюють ефективно. Це є значним викликом для держави в контексті забезпечення кожного громадянина правом на гідне життя в старості.

В Україні основною складовою пенсійної системи є солідарна модель, яка ґрунтується на принципі соціальної підтримки: пенсії для поточних пенсіонерів фінансуються через страхові внески працюючих осіб. Це робить пенсійне забезпечення вразливим до демографічних змін і ситуації на ринку праці.

На 1 січня 2024 року в Україні було зареєстровано 10,51 млн пенсіонерів, що на 171 тис. осіб менше порівняно з попереднім роком і на 818,2 тис. менше, ніж у 2020 році [21] (рис. 2.1).

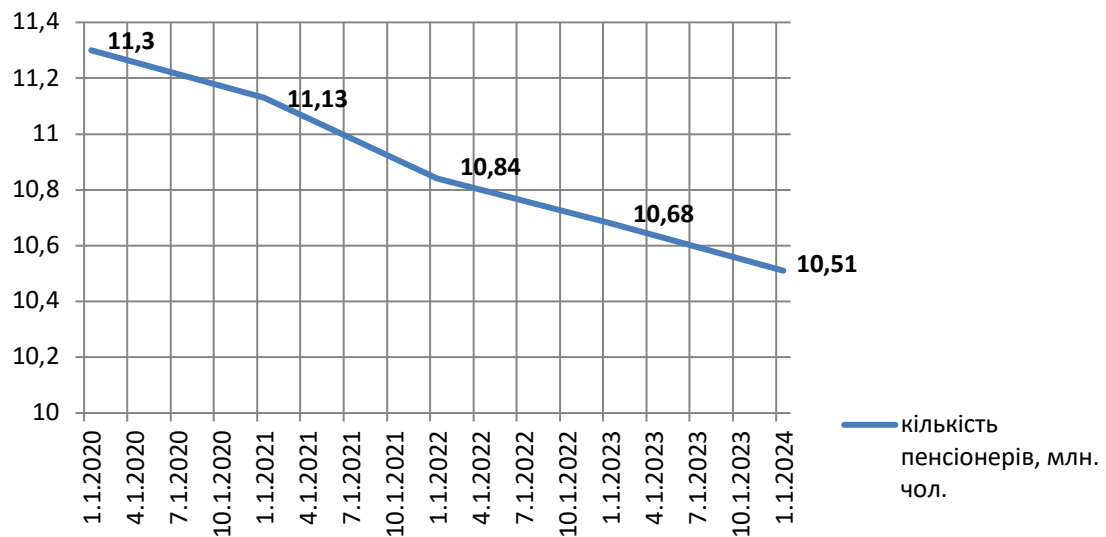

Рисунок 2.1 – Коливання чисельності пенсіонерів в період з 2020 по 2024

Серед одержувачів пенсій 60,8% становлять жінки, а 39,2% – чоловіки, що обумовлено особливостями віку при виході на пенсію та різною тривалістю життя залежно від статі [1]. За даними Світового Банку (СБ), навантаження на працездатне населення, зокрема, кількість осіб старше 65 років, продовжує

збільшуватися, незважаючи на скорочення загальної кількості пенсіонерів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Зміни в рівні навантаження на працездатне населення у 2019–2024 роках.

№	Рік	Населення, млн.	Коефіцієнт демографічного навантаження (Україна), %	Коефіцієнт демографічного навантаження (ЕС), %	Вік
1	2019	42,3	25,0	31,8	0-14 років: 15,3%, 15-64 років: 69,2%, 65 років і старші: 15,5%
2	2020	42,2	25,5	32,3	0-14 років: 15,1%, 15-64 років: 69,3%, 65 років і старші: 15,6%
3	2021	42,1	25,8	32,9	0-14 років: 14,9%, 15-64 років: 69,4%, 65 років і старші: 15,7%
4	2022	40,1 ¹	28,6	33,3	0-14 років: 14,9%, 15-64 років: 67,4%, 65 років і старші: 17,6%
5	2023	31,5 ²	31,3	33,8	0-14 років: 15,2%, 15-64 років: 64,7%, 65 років і старші: 20,1%
6	2024	31,0 ²			-

¹ Без врахування тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Оцінка чисельності населення базується на доступних адміністративних даних щодо реєстрації народження, смертей та зміну місця проживання.

² За даними Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року.

Війна прискорила зміни в демографічній структурі населення, зокрема через вимушену міграцію працездатних осіб і збільшення смертності через бойові дії. Це також створює нові проблеми для системи соціального захисту, зокрема у пенсійних виплатах для ветеранів та їхніх родин. Очікується, що зростання числа пенсіонерів серед військовослужбовців і осіб, які втратили годувальника, а також пенсії по інвалідності можуть збільшити навантаження на Пенсійний фонд найближчим часом.

У період з 2019 по 2023 рік частка людей, що виходили на пенсію до 60 років, зменшилась з 25% до 11%, в той час як кількість осіб цього віку, які покинули країну, зросла з 0,5% до 14%. Це зниження зумовлено підвищенням пенсійного віку для жінок, а також державними програмами, що сприяють продовженню трудової діяльності осіб віком 60-65 років. З початком війни та мобілізацією в країні виникає потреба у тому, щоб люди старшого віку залишались на ринку праці довше.

Збільшення пенсійного віку в Україні є вимушеним кроком для реагування на демографічні та економічні проблеми, хоча цей вік все ще менший порівняно з більшістю держав ЄС. Водночас, слід зазначити, що в Україні очікувана тривалість життя нижча, ніж у більшості європейських країн, а також має значні гендерні відмінності. Наприклад, очікувана тривалість життя жінок у віці 60 років у 2023 році становила 78,1 року, що майже на 10 років більше, ніж у чоловіків того ж віку, де цей показник дорівнював 67,7 року [80].

На здатність пенсійної системи виконувати свої функції впливають не тільки демографічні, але й економічні фактори. Ключовим елементом солідарної системи є Пенсійний фонд України, який відповідає за збір страхових внесків і виплату пенсій за віком, у разі інвалідності та в разі втрати годувальника. Фінансове наповнення ПФУ безпосередньо залежить від стану ринку праці та рівня зайнятості, оскільки це впливає на сплату ЄСВ. Водночас, варто зазначити, що скорочення бази страхових внесків зумовлено не лише війною та військовими діями, а й значною часткою тіньової економіки, де, за деякими оцінками, працює близько 20% активного населення країни.

Крім того, важливо зазначити, що недостатня компенсація заробітної плати через пенсію продовжує розширювати різницю між сумою внесених страхових платежів за час роботи та розміром пенсії, яку особа отримує після виходу на пенсію (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Основні показники фінансової забезпеченості населення в сучасних умовах

№	Рік	Розмір пенсії (грн/міс)	Розмір пенсії (€/міс)	Кількість пенсіонерів млн. чол.	Частка пенсіонерів у населенні України, %	Прожитковий мінімум на одну особу (грн/міс)	Середня зарплата для нарахування пенсії (грн/міс)	Коефіцієнт заміщення зарплати пенсією
1	2019	2645,66	56,47	11,47	27,12↓	1853,00	9205,19	0,29
2	2020	3082,98	65,76	11,33	26,85↓	2027,00	10340,35	0,30
3	2021	3507,51	74,79	11,13	26,44↓	2189,00	12993,56	0,27
4	2022	3991,53	85,07	10,84	27,03↑	2393,00	13376,21	0,30
5	2023	4662,59	99,31	10,69	33,94↑	2589,00	14308,46	0,33
6	липень 2024	5816,62	132,20	10,26	33,09↑	2920,00	18020,86	0,32

* не враховані дані на тимчасово окупованих територіях України.

Дані щодо зміни коефіцієнта заміщення зарплати пенсією показують, що на сьогодні середній пенсіонер в Україні отримує лише 32% від своєї попередньої зарплати, порівняно з середньою заробітною платою за липень 2024 року. Це означає, що особа, яка виходить на пенсію, зменшує свої доходи втричі та змушена відповідно скорочувати витрати. Усі ці зміни відбуваються на фоні державного фінансування пенсій. Згідно з конвенцією Міжнародної організації праці, ратифікованою Україною, пенсія повинна становити не менше 40% від заробітку. Такий розрив між рівнем пенсійних виплат і мінімальними соціальними стандартами лише поглиблює соціальні проблеми та ускладнює боротьбу з бідністю, не забезпечуючи належний рівень життя для пенсіонерів.

Середня пенсія в Україні на 01.07.2024 року складала 5816,62 грн., що на 8% більше, ніж на початок року та на 24,75% більше, ніж у 2023 році. За весь період війни середня пенсія зросла на 45,7%, з 3991 до 5816 грн., в той час як рівень інфляції за цей час становив 35,5%. Це зростання мало компенсувати подорожчання товарів і послуг. Однак, мінімальна пенсія зросла лише на 22%, з 1934 до 2361 грн. з січня 2022 року, що не дозволяє навіть компенсувати інфляцію. Це особливо відчули ті, хто отримує мінімальну пенсію.

З середини 2010-х років середня пенсія в Україні майже вдвічі перевищує прожитковий мінімум, але мінімальна пенсія все ще не досягає цього рівня. За даними Пенсійного фонду України, 43,4% пенсіонерів отримують пенсії, які не перевищують 4000 грн, а 26,1% отримують навіть менше 3000 грн. (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 – Чисельність пенсіонерів в розрізі розмірів пенсій

Розмір пенсійної виплати, грн	Чисельність пенсіонерів усіх категорій, осіб	Питома вага в загальній чисельності	Середній розмір пенсійної виплати, грн
понад 10 000	1 281 468	12,5%	15 326,88
від 5 001 до 10 000	2 614 542	25,5%	6 854,13
від 4 001 до 5 000	1 907 551	18,6%	4 415,16
від 3 001 до 4 000	1 777 635	17,3%	3 546,82
до 3 000	2 682 526	26,1%	2071,25

Згідно з вище зазначеними даними, 1,3 мільйона осіб, або 12,5% від загальної кількості пенсіонерів, отримують пенсію, яка перевищує 10 тисяч гривень. Середній розмір пенсії в цій групі становить 15 326,88 грн. В Україні існує значна різниця у розмірі пенсій, залежно від регіону. Наприклад, найвищі пенсійні виплати спостерігаються в Києві, де вони складають 7940,27 грн, тоді як найменші – в Тернопільській області, де пенсія становить 4436,41 грн.

За інформацією Людмили Черенко, завідувачки відділу досліджень якості життя Інституту демографії та соціальних досліджень, за два роки війни рівень бідності в Україні зріс у 1,5-1,7 рази [42]. Однак, так званий «глибокий рівень бідності», коли доходів недостатньо навіть для покриття базових фізіологічних потреб, збільшився більш ніж у п'ять разів. Ця категорія охоплює, зокрема, пенсіонерів, які отримують мінімальні виплати. В Україні 62,0% пенсіонерів отримують до 5000 грн. Всі вони перебувають за межею бідності, тобто цих коштів не вистачає на задоволення базових потреб.

Міністерство соціальної політики України оприлюднило дані щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму як для окремої особи, так і для основних соціальних та демографічних категорій населення. Разом з тим, міністр соціальної політики Оксана Жолнович зазначила, що реальний прожитковий мінімум насправді в 2,6 рази вищий за офіційно встановлений і становить близько 6,5 тисяч гривень [22]. Якщо оцінити вартість товарів та послуг, що входять до споживчого кошика, за цінами червня 2024 року, стане очевидно, що поточний рівень прожиткового мінімуму вже не здатний покрити навіть найнеобхідніші витрати.

Разом з цим, уряд в бюджетній декларації на наступні три роки планує заморозити мінімальний розмір пенсії, а в бюджеті на наступний рік не передбачено збільшення прожиткового мінімуму для осіб, які не працюють. Це може спричинити суттєве погіршення рівня бідності [53].

Сучасні виклики, що постають перед системою соціального захисту в Україні, вимагають чіткої стратегії розвитку пенсійної системи та невідкладних дій. Одним із перспективних напрямів є запровадження накопичувального

пенсійного страхування, яке може стати дієвим інструментом для забезпечення належного фінансового рівня громадян у похилому віці. Проте, враховуючи сучасні суспільно-політичні та економічні умови, реформування пенсійної системи наразі зводиться до підготовки інституційної та методологічної бази для запуску накопичувального рівня.

Запровадження накопичувальної пенсійної системи дозволить урізноманітнити джерела фінансування пенсій, що сприятиме підвищенню рівня виплат. Крім того, накопичені кошти мають потенціал стати важливим джерелом фінансування для стимулювання економічного зростання країни.

Хоча накопичувальна система в Україні ще перебуває на стадії формування необхідної інфраструктури, у сфері недержавного пенсійного забезпечення вже зроблено певні кроки вперед.

Третій рівень пенсійної системи охоплює недержавні пенсійні фонди (НПФ) та ключових учасників цього процесу, таких як адміністратори, компанії з управління активами, банки, страхові компанії й зберігачі. Недержавний пенсійний фонд – це юридична особа, створена на основі положень закону «Про недержавне пенсійне забезпечення». Він функціонує як неприбуткова організація, зосереджена на акумулюванні пенсійних внесків, ефективному управлінні цими активами й виплаті пенсій. В Україні НПФ поділяються на три типи: корпоративні, професійні й відкриті [51].

Станом на 2023 рік у країні діяло 63 недержавні пенсійні фонди, більшість із яких – 40, або 71,4% – базувалися в Києві. Учасниками таких фондів стали 886,3 тисячі осіб, із яких 93,8 тисячі (10,6%) уже отримували або почали отримувати пенсійні виплати. Найбільшу частку серед учасників складали люди віком від 25 до 50 років (49%), а також особи у віці від 50 до 60 років (25,2%) [41].

У 2023 році, порівняно з 2021-м, кількість укладених пенсійних договорів зросла на 1,5%, а чисельність учасників, які отримують пенсійні виплати, збільшилася на 4,2%. Ефективність управління активами недержавних пенсійних

фондів підтверджує зростання інвестиційного доходу, який за цей період підвищився на 38,2% (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Динаміка основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів в Україні у 2021–2023 рр.*

Показники	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2021 р., %
Кількість укладених пенсійних контрактів, тис. шт.	95,5	96,1	96,9	101,5
Загальна кількість учасників НПФ, тис. осіб	890,7	887,8	886,3	99,5
Кількість учасників, що отримали / отримують пенсійні виплати, тис. осіб	90,0	91,9	93,8	104,2
Загальна вартість активів НПФ, млн. грн.	3874,7	4145,0	4889,8	126,2
Пенсійні внески, всього, млн. грн.	2618,3	2819,0	3043,2	116,2
Пенсійні виплати, млн. грн.	1287,2	1461,1	1661,7	129,1
Сума інвестиційного доходу, млн. грн.	2957,4	3285,6	4088,5	138,2
Прибуток від інвестування активів недержавного пенсійного фонду, млн. грн.	2428,7	2683,6	3403,8	140,1

*дані Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку

Оцінка основних напрямів розміщення пенсійних коштів у НПФ України демонструє стриману й обережну інвестиційну політику. Майже половина активів (49,4%) вкладена в державні цінні папери, ще 43,0% – на депозитних рахунках у банках. Це свідчить про акцент на стабільність і безпеку пенсійних накопичень. Решта активів розподілена між облігаціями підприємств резидентів України (3,7%), нерухомістю (0,9%) та дебіторською заборгованістю (1,2%). Такий підхід свідчить про прагнення зберегти баланс між надійністю інвестицій і потенційним приростом капіталу, мінімізуючи ризики та забезпечуючи стабільність пенсійних виплат [41].

На цей час система недержавного пенсійного забезпечення охоплює невелику частку населення, при цьому її учасники нерівномірно розподілені між регіонами. Система характеризується низьким рівнем захищеності від ризиків та обмеженою інформаційною підтримкою, що створює необхідність у впровадженні комплексної програми для стимулювання її розвитку.

Фінансова стабільність пенсійної системи в Україні перебуває на критично низькому рівні, що потребує кардинальних змін. Висока кількість пенсіонерів зумовлює значні витрати на пенсійне забезпечення, проте розмір виплат залишається низьким. Негативні демографічні тенденції посилюють навантаження на систему, що ускладнює боротьбу з бідністю серед літнього населення. Очевидно, що підвищення пенсійного віку та посилення вимог до страхового стажу не розв'яжуть проблему фінансового дефіциту.

Нагальною є необхідність розширення бази для надходжень у пенсійний фонд, що можна досягти шляхом стимулювання трудової активності серед старших вікових груп, а також залучення додаткових джерел фінансування через розвиток накопичувальних і недержавних пенсійних систем.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених реформуванню пенсійної системи України, залишається низка невирішених питань. Серед основних проблем – фінансова нестабільність Пенсійного фонду, необхідність адаптації системи до змін у демографії, забезпечення належного рівня пенсій, запуск накопичувального рівня системи, а також налагодження ефективного державного контролю та нагляду. Нерозв'язання цих питань може призвести до погіршення умов життя пенсіонерів і зниження рівня соціальної безпеки в Україні.

2.2 Оцінка діяльності Пенсійного фонду України в системі пенсійного забезпечення України

Пенсійний фонд України є головним виконавчим органом, відповідальним за управління та функціонування солідарної системи державного пенсійного забезпечення. Його основними завданнями є організація збору, накопичення та обліку страхових внесків, а також призначення і фінансування пенсійних виплат,

допомоги на поховання та інших соціальних виплат. Цей фонд відіграє важливу роль у забезпеченні громадян гідними умовами життя після виходу на пенсію.

Сучасна пенсійна система в Україні почала формуватися у 1990-х роках у процесі реформування системи соціального страхування. У 1990 році було створено Пенсійний фонд, основним завданням якого стало акумулювання внесків і здійснення виплат відповідно до Закону «Про пенсійне забезпечення». З моменту набуття чинності цього закону у 1991 році Фонд став окремою фінансовою установою з власними механізмами розподілу пенсій на основі внесків громадян.

Основними джерелами фінансування Пенсійного фонду України є:

- 1) страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (окрім внесків до Накопичувального фонду);
- 2) інвестиційний дохід, отриманий від розміщення резервів для покриття можливого дефіциту бюджету Фонду;
- 3) кошти, надані з Державного бюджету та цільових фондів відповідно до положень Закону «Про пенсійне страхування»;
- 4) надходження від штрафів та фінансових санкцій, які стягуються за порушення правил обчислення, нарахування та сплати страхових внесків, а також за нецільове використання коштів Фонду;
- 5) благодійні та добровільні внески від юридичних і фізичних осіб;
- 6) інші надходження, передбачені чинним законодавством [32].

Пенсійний фонд України (ПФУ) є центральним елементом у забезпеченні фінансової стійкості системи пенсійного страхування. Проте, за наявними статистичними даними, Фонд стикається зі значним дефіцитом власних надходжень у порівнянні з витратами на виплату пенсій. Наприклад, за даними звітів про роботу та виконання бюджету Пенсійного фонду України у 2022 та 2023 роках, у 2022 році загальні витрати ПФУ становили 590,1 млрд. грн, тоді як обсяг власних доходів склав лише 403,9 млрд. грн, або 68,4% від суми витрат. Для покриття дефіциту Фонд отримав додаткові 216,5 млрд. грн із Державного бюджету.

У 2023 році загальні видатки Пенсійного фонду України становили 746,3 млрд. грн, що на 156,2 млрд. грн або на 26,5% більше порівняно з 2022 роком, в т.ч. за рахунок власних доходів – 467,0 млрд. грн., або 62,6% від суми витрат. З Державного бюджету України на фінансування пенсійних програм, покриття дефіциту коштів Пенсійного фонду надійшло 310,2 млрд. грн. [14; 31].

Аналіз динаміки доходів і витрат ПФУ за 2019–2023 роки (табл.2.5), свідчить про зростання як видатків, так і доходів Фонду. Однак, темпи зростання видатків перевищують темпи збільшення власних надходжень, що спричиняє зростання дефіциту бюджету ПФУ. Найзначніший дисбаланс між доходами та видатками спостерігався у 2021–2022 роках, що можна пояснити додатковими соціальними витратами в умовах пандемії COVID-19 і військової агресії з боку росії.

Таблиця 2.5 – Динаміка доходів та видатків Пенсійного фонду України у 2019-2023 роках, млрд. грн.

Показник	Роки				
	2019	2020	2021	2022	2023
Видатки	435,9	479,3	520,9	590,1	746,3
Доходи	434,9	466,1	511,8	620,4	777,2
Власні надходження	241,8	281,8	334,2	403,9	467,0
Державний бюджет, в т.ч.:	193,1	184,3	177,6	216,5	310,2
– на фінансування пенсійних програм	182,3	180,7	174,7	209,3	273,7
– для надання допомоги застрахованим особам на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів (COVID-19, SARS-CoV-2)	-	3,6	2,9	-	-
– на виплату щорічної разової грошової допомоги ветеранам війни і жертвам нацистських переслідувань	-	-	-	0,8	1,1
– на виплату житлових субсидій та пільг	10,8	-	-	6,4	35,4

Хоча, власні надходження ПФУ зросли упродовж аналізованого періоду, залежність Фонду від державного бюджету залишається значною. Це свідчить про нагальну потребу в реформуванні системи пенсійного страхування, аби збільшити власні надходження Фонду та зменшити фінансовий тягар на державний бюджет.

Для зменшення дефіциту бюджету ПФУ можливими рішеннями можуть бути підвищення ставок пенсійних внесків, розширення бази нарахування внесків, виведення заробітної плати та зайнятості з тіні, а також стимулювання розвитку недержавного пенсійного страхування. Важливим напрямом також є впровадження механізмів довгострокового інвестування коштів Фонду для отримання додаткового інвестиційного доходу.

Незважаючи на виклики, ПФУ продовжує виконувати свої функції та забезпечувати надання пенсійних послуг. Систематичний збір і аналіз даних про кількість пенсіонерів та обсяги соціальних виплат є важливими для оцінки соціально-економічної ситуації в країні, оскільки вони прямо впливають на структуру бюджетних видатків. У зв'язку з цим актуальним є представлення статистичних даних про чисельність пенсіонерів в Україні, зокрема даних, відображених у табл. 2.6.

Динаміка кількості пенсіонерів в Україні за 2019–2022 роки виявляє певні закономірності, які заслуговують на увагу. Згідно з даними таблиці 2.6, загальна кількість пенсіонерів поступово скоротилася: з 11,33 мільйонів осіб у 2019 році до 10,69 мільйона у 2022 році. Цю тенденцію можна пояснити низкою причин, включно з демографічними змінами, міграційними процесами та реформами у сфері пенсійного забезпечення.

Найбільшу частку пенсіонерів складають особи, які отримують пенсії за віком. Їх чисельність також демонструє зниження, зменшившись з 8,53 мільйонів у 2019 році до 7,92 мільйонів у 2022 році. Це може бути наслідком змін у пенсійному законодавстві, зокрема, підвищення віку виходу на пенсію та посилення вимог до страхового стажу.

Водночас кількість пенсіонерів, які отримують пенсії по інвалідності, зросла: з 1,41 мільйона у 2019 році до 1,44 мільйона у 2022 році. Це зростання може бути обумовлене демографічними особливостями, а також змінами в умовах встановлення інвалідності та критеріїв її визначення.

Таблиця 2.6 – Динаміка кількості пенсіонерів в Україні в розрізі видів пенсій за 2019-2024 роки*

№	Види пенсій	2019		2020		2021	
		кількість, осіб, тис.осіб	середній розмір пенсії, грн	кількість, осіб, тис.осіб	середній розмір пенсії, грн	кількість, осіб, тис.осіб	середній розмір пенсії, грн
1	Усього пенсіонерів, в т.ч.:	11 334,73	3 082,98	11 130,95	3507,51	10 841,1	4 622,59
2	за віком	8 534,6	3 064,77	8 330,5	3 538,97	8 052,0	3 944,81
3	по інвалідності**	1 405,7	2 480,41	1 426,6	2 679,45	1 436,9	3 033,70
4	у разі втрати годувальника**	539,1	2 699,70	531,8	3 012,50	529,6	3 384,39
5	за вислугу років**	220,6	2 841,74	214,3	3 205,53	206,0	3 682,29
6	соціальні пенсії	77,6	1 644,25	72,8	1 786,06	68,3	1 955,65
7	пенсії військовослужбовців	553,8	5 303,01	551,4	5 583,21	544,9	7 591,36
8	довічне грошове утримання суддів у відставці (при повному і неповному стажі роботи)***	3,4	45 874,27	3,5	67 961,39	-	-

№	Види пенсій	2022		2023		на 01.07.2024	
		кількість, осіб, тис.осіб	середній розмір пенсії, грн	кількість, осіб, тис.осіб	середній розмір пенсії, грн	кількість, осіб, тис.осіб	середній розмір пенсії, грн
1	Усього пенсіонерів, в т.ч.:	10 687, 92	4 622,59	10 516,5	5 385,25	10 263,7	5 816,62
2	за віком	7 916,1	4 522,98	7 705,7	5 247,94	7 484,5	5 615,69
3	по інвалідності**	1 439,8	3 495,31	1 475,0	4 030,92	1 471,4	4 362,56
4	у разі втрати годувальника**	517,9	3 966,43	510,2	4 507,42	477,5	4 778,78
5	за вислугу років**	196,5	4 205,79	183,5	4 769,53	173,5	5 242,49
6	соціальні пенсії	63,9	2 140,03	59,3	2 451,45	56,7	2 677,41
7	пенсії військовослужбовців	550,1	9 463,10	579,1	11 316,40	596,3	12 584,33
8	довічне грошове утримання суддів у відставці (при повному і неповному стажі роботи)***	-	-	-	-	-	-

* Інформація підготовлена без урахування даних з Автономної Республіки Крим, міста Севастополь та території Донецької і Луганської областей, що знаходяться поза контролем України.

**Цивільні пенсіонери.

*** Данні про довічне грошове утримання суддів у відставці з 2021 року не відображено в Звітах про роботу та виконання бюджету Пенсійного фонду України.

Інші категорії пенсіонерів, такі як отримувачі пенсій у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років, соціальних пенсій та довічного грошового забезпечення суддів у відставці, залишаються відносно стабільними, демонструючи лише незначні зміни протягом аналізованого періоду.

На початок 2023 року, за даними Пенсійного фонду України, середній розмір пенсійних виплат складав близько 3641 гривні на місяць. Втім, цей

показник є усередненим і не відображає значної різниці у розмірах пенсій, яка залежить від таких чинників, як тривалість трудового стажу, рівень заробітної плати під час роботи та тип пенсійного забезпечення. Варто зазначити, що середній рівень пенсій в Україні залишається досить низьким у порівнянні з європейськими країнами. У державах Центральної Європи, як-от Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина, середні пенсії перевищують українські вдвічі й більше. Таким чином, підвищення рівня пенсійного забезпечення в Україні залишається актуальним завданням, що потребує пріоритетної уваги уряду і суспільства через системні реформи та збалансовану політику у цій сфері.

Також, із сказаного впливає відзначити середній розмір виплати пенсії за місяць (рис. 2.2).

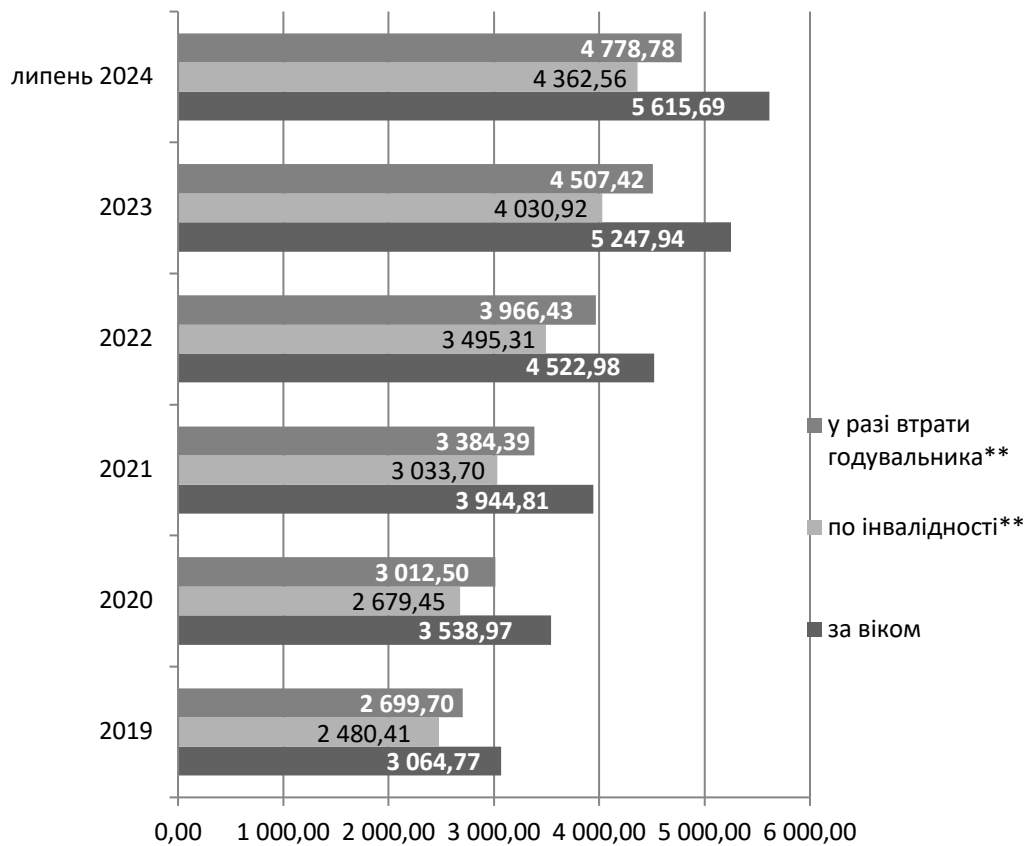

Рисунок 2.2 – Середній розмір призначеної пенсії за категоріями

Аналіз статистики й динаміки пенсійних виплат вказує на тенденцію до зменшення кількості пенсіонерів, що, своєю чергою, скорочує витрати на соціальне забезпечення. Попри зусилля уряду підвищувати розмір пенсій,

середній рівень виплат в Україні поки що залишається значно нижчим, ніж у багатьох інших країнах.

На величину пенсій впливають різноманітні чинники, зокрема демографічні зміни, економічна ситуація та реформи пенсійної системи. Хоча уряд робить кроки для збільшення розміру пенсій, цей показник все ще залишається нестабільним. Пенсійний фонд активно займається інвестиційною діяльністю. Це дозволяє досягти двох основних цілей: захистити пенсійні накопичення від знецінення та забезпечити додаткові довгострокові фінансові ресурси для учасників системи. Інвестиційна діяльність Фонду також сприяє зміцненню національної економіки через підтримку інвестиційних проєктів.

2.3 Виклики перед пенсійною системою України в умовах війни

Питання соціального захисту завжди було ключовим для суспільства, оскільки з віком люди втрачають працездатність і потребують підтримки, яка забезпечувала б їм належні умови життя. Законодавство у сфері пенсійного забезпечення постійно вдосконалюється, щоб гарантувати належний рівень життя літнім людям і тим, хто втратив працездатність через стан здоров'я чи інші обставини.

В Україні солідарна пенсійна система стикається зі значними викликами, обумовленими демографічними змінами: зростанням кількості людей похилого віку, скороченням народжуваності та збільшенням середньої тривалості життя. Додатково до цих факторів сучасна реальність ускладнюється війною, яка створює суттєвий тиск на економіку. У результаті пенсійна система, яка раніше функціонувала як соціальний стабілізатор, перетворюється на важкий тягар для державних фінансів.

Функціонування пенсійної системи України в умовах тривалого воєнного стану є серйозним викликом як для держави, так і для суспільства. Війна

спричиняє низку негативних наслідків, які можуть суттєво підірвати її стабільність. Зокрема, скорочення економічної активності, зростання витрат на оборону та підтримку військових, а також зміни в демографічній структурі населення призводять до зменшення фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення та одночасного зростання видатків на пенсії. Додатково ситуацію ускладнюють ризики інфляції та нестабільність фінансових ринків, що негативно впливають на купівельну спроможність пенсіонерів і їхній реальний рівень життя.

Для вирішення цієї проблеми необхідно ґрунтовно розглянути можливі стратегії та політики, спрямовані на підвищення стійкості пенсійної системи в умовах воєнного стану та невизначеності, характерної для концепцій світу VUCA та BANI. До таких заходів можуть входити не лише фінансові інструменти, але й соціальні ініціативи, які забезпечують підтримку пенсіонерів у складних обставинах, включаючи внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Також, доцільно дослідити можливості реформування пенсійної системи, щоб адаптувати її до сучасних викликів і забезпечити стабільність. Таким чином, ключовим завданням є розробка стратегії пенсійного забезпечення, яка дозволить гарантувати гідний рівень життя для пенсіонерів незалежно від поточних обставин.

Пенсійна система є ключовим елементом соціальної політики багатьох держав. Її головна мета – гарантувати соціальний захист людей у період старості або втрати працездатності чи за інших обставин, які позбавляють людину можливості працювати. Основні завдання такої системи включають:

1) *забезпечення рівності в суспільстві*: пенсійні виплати допомагають скоротити розрив між різними соціальними групами, гарантуючи людям із низькими доходами мінімальний рівень фінансової стабільності після завершення кар'єри;

2) *запобігання бідності серед пенсіонерів*: пенсійні системи надають літнім людям регулярний дохід, який, хоча часто і недостатній, зменшує ризик опинитися за межею бідності;

3) *фінансова підтримка працівників у майбутньому*: система пенсій забезпечує впевненість працівників у тому, що їхні внески гарантують їм стабільний дохід після завершення трудового шляху;

4) *реагування на демографічні зміни*: пенсійна система адаптується до таких викликів, як зростання тривалості життя чи зниження рівня народжуваності, щоб залишатися ефективною у нових умовах;

5) *допомога людям з особливими потребами та їхнім сім'ям*: системи пенсійного забезпечення враховують інтереси осіб з інвалідністю, а також надають підтримку родинам, які втратили годувальника, що підвищує рівень соціального захисту.

Отже, пенсійна система є важливою складовою діяльності держави, спрямованої на підтримку матеріального забезпечення осіб похилого віку та інших соціально вразливих категорій населення.

В Україні її функціонування регулюється рядом нормативно-правових актів, серед яких основним є Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року, чинний з 1 січня 2004 року [46]. Цей документ, заснований на положеннях Конституції України та принципах державного соціального страхування, встановлює нові правила визначення пенсій, замінивши облік трудового стажу на страховий. Він також окреслює перелік категорій громадян, які мають право на отримання пенсійних виплат у рамках солідарної системи.

Фінансова стабільність Пенсійного фонду є визначальним фактором для ефективності всієї системи соціального забезпечення. У 2010 році було здійснено суттєву реформу, спрямовану на оптимізацію зборів і управління фінансами, шляхом ухвалення Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове соціальне страхування» №2464-VI від 8 липня 2010 року [49]. Цей закон запровадив новий підхід до внесків, що замінив попередні системи, які передбачали окремі платежі до Пенсійного фонду, а також фондів страхування у разі тимчасової втрати працездатності, безробіття чи нещасних випадків.

Головною метою цієї реформи було спрощення системи соціального страхування та забезпечення більш раціонального використання зібраних коштів. Замість чотирьох окремих платежів було запроваджено єдиний соціальний внесок (ЄСВ), що значно спростило процедури для платників і знизило адміністративні витрати. Крім того, важливим елементом реформи стало фінансування заходів з профілактики страхових випадків і надання соціальних послуг громадянам відповідно до норм законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Попри вдосконалення механізмів фінансування Пенсійного фонду України, пенсійна система в цілому залишається малоефективною. Її солідарний характер, особливо в умовах демографічної кризи, війни, не забезпечує стабільності та не гарантує належного рівня матеріального забезпечення громадян пенсійного віку.

Спробу реформувати пенсійну систему було зроблено в 2004 році, коли з ухваленням ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [46] було анонсовано запровадження трирівневої моделі пенсійного забезпечення. Однак, замість встановлення конкретної дати запуску обов'язкової накопичувальної системи, у законі лише зазначили умови, за яких можливе ухвалення відповідного законодавства про створення Накопичувального фонду та початок перерахування страхових внесків до нього. Цей документ не лише регламентував новий порядок внесків, а й створив основу для потенційного впровадження обов'язкової накопичувальної системи, як додаткового елемента соціального захисту. Однак, реалізація цієї ініціативи була призупинена у 2009 році розпорядженням КМУ «Про схвалення Концепції подальшого проведення пенсійної реформи», а етапи реформи перенесли з 2009 на 2017 рік.

У період з 2009 до 2017 року Україна здійснювала параметричну реформу солідарної пенсійної системи. Основною метою цієї реформи було забезпечення фінансової збалансованості ПФУ та стабілізація системи соціальних гарантій. Було запроваджено низку змін, спрямованих на обмеження спеціальних пенсій для певних категорій (народні депутати, судді, прокурори, держслужбовці).

Зокрема, пенсійний вік для чоловіків, які претендують на спеціальні пенсії, поступово підвищили до 62 років, збільшуючи його на шість місяців щороку протягом чотирьох років. Також, розмір бази для обчислення таких пенсій було зменшено з 90% до 80% від заробітної плати.

Крім того, передбачалося поступове підвищення пенсійного віку для жінок з 55 до 60 років, із приростом на шість місяців щороку протягом десятиліття. Для заохочення пізнішого виходу на пенсію жінкам пропонували надбавку до пенсії у розмірі 2,5% за кожні пів року, якщо вони залишалися працювати після досягнення 55 років. Однак, існували винятки: протягом трьох років жінки могли виходити на пенсію у 55 років, за умови, що вони припиняли працювати та мали страховий стаж не менше 30 років.

Незавершення пенсійної реформи в Україні та збереження солідарної системи стали ключовими причинами недостатнього рівня пенсійного забезпечення, створюючи серйозні загрози для пенсіонерів.

Для підтвердження висунутої гіпотези розглянемо сучасний стан пенсійної системи України та пов'язані з нею ризики в умовах воєнного стану. Ще до початку повномасштабного вторгнення росії однією з ключових проблем цієї системи було зростання дефіциту бюджету Пенсійного фонду, що значно обмежувало можливості для підвищення пенсійних виплат більшості отримувачів.

У період кризи 2016 року дефіцит бюджету Пенсійного фонду України суттєво зріс, сягнувши 56% від загальних надходжень. У 2017 році, внаслідок подальших реформ у пенсійній системі, таких як зниження пенсійного віку та встановлення лімітів на розміри пенсій для окремих категорій громадян, вдалося зменшити цей показник до 42%. Згодом, навіть в умовах воєнного стану, дефіцит продовжив скорочуватися і нині становить 34%. Дані рис. 2.3 демонструє хронічну недостатність власних ресурсів Пенсійного фонду для забезпечення стабільності пенсійної системи.

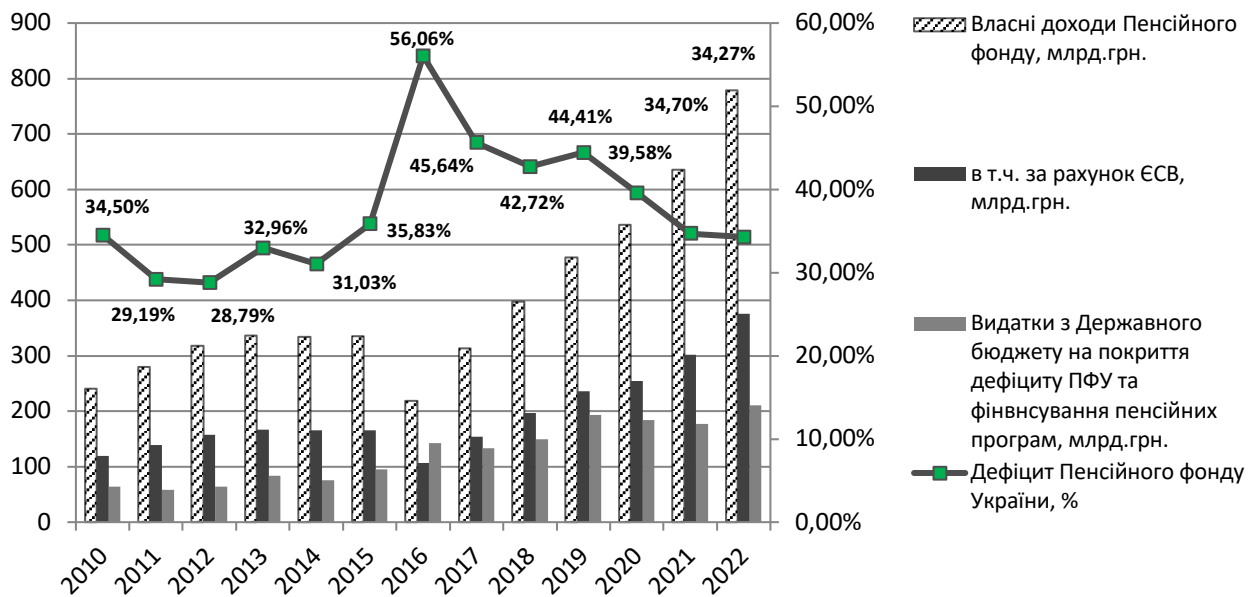

Рисунок 2.3 - Динаміка доходів Пенсійного фонду України у розрізі джерел надходжень у 2010-2022 рр.

Зниження дефіциту Фонду в умовах воєнного стану стало можливим завдяки тимчасовій відмові від індексації пенсій та скороченню кількості отримувачів пенсійних виплат у 2022 році на 153 тисячі осіб у порівнянні з попереднім роком (табл.2.7).

Таблиця 2.7 – Динаміка власних надходжень та дефіциту ПФУ

Рік	Власні доходи Пенсійного фонду, млрд.грн.	в т.ч. за рахунок ЄСВ, млрд.грн.	Видатки з Державного бюджету на покриття дефіциту ПФУ та фінансування пенсійних програм, млрд.грн.	Дефіцит Пенсійного фонду України, %
2010	121,7	119,3	64,1	34,50%
2011	141,4	139,1	58,3	29,19%
2012	159,5	158	64,5	28,79%
2013	169,2	166,9	83,2	32,96%
2014	168,5	165,9	75,8	31,03%
2015	169,8	165,4	94,8	35,83%
2016	111,7	107,1	142,5	56,06%
2017	158,9	154,3	133,4	45,64%
2018	201,1	196,9	150	42,72%
2019	241,7	236,2	193,1	44,41%
2020	281,6	254,5	184,5	39,58%
2021	334,2	301,4	177,6	34,70%
2022	403,6	375,4	210,4	34,27%

Також слід зазначити, що доходи Пенсійного фонду, які не залежать від надходжень Єдиного соціального внеску, залишаються незначними. До 2020 року їх частка не перевищувала 2%, але починаючи з 2020 року, частка доходів від діяльності самого Фонду зросла до 6% у загальній структурі надходжень.

Хоча у 2021-2022 роках спостерігалось скорочення дефіциту Пенсійного фонду України, це явище має тимчасовий характер. Через війну кількість працівників, які сплачують Єдиний соціальний внесок, вже знизилася і, ймовірно, продовжить скорочуватися в майбутньому.

Протягом років динаміка зайнятого населення в Україні зазнавала змін. З 2010 по 2013 рік кількість зайнятих зростала, досягнувши максимального рівня в 19,31 млн осіб у 2013 році. Однак після анексії Криму та окупації частини Донбасу Росією цей показник почав знижуватися і в 2022 році склав 13,27 млн осіб. Такі зміни негативно впливають на надходження ЄСВ до Пенсійного фонду, що в умовах солідарної пенсійної системи створює ризик збільшення дефіциту фонду.

Кількість пенсіонерів також коливалася протягом цього часу (рис. 2.4). Найвища чисельність пенсіонерів була зафіксована в 2012 році – 13,82 млн.осіб, після чого почалося поступове зменшення, і в 2022 році вона становила 10,72 млн.осіб.

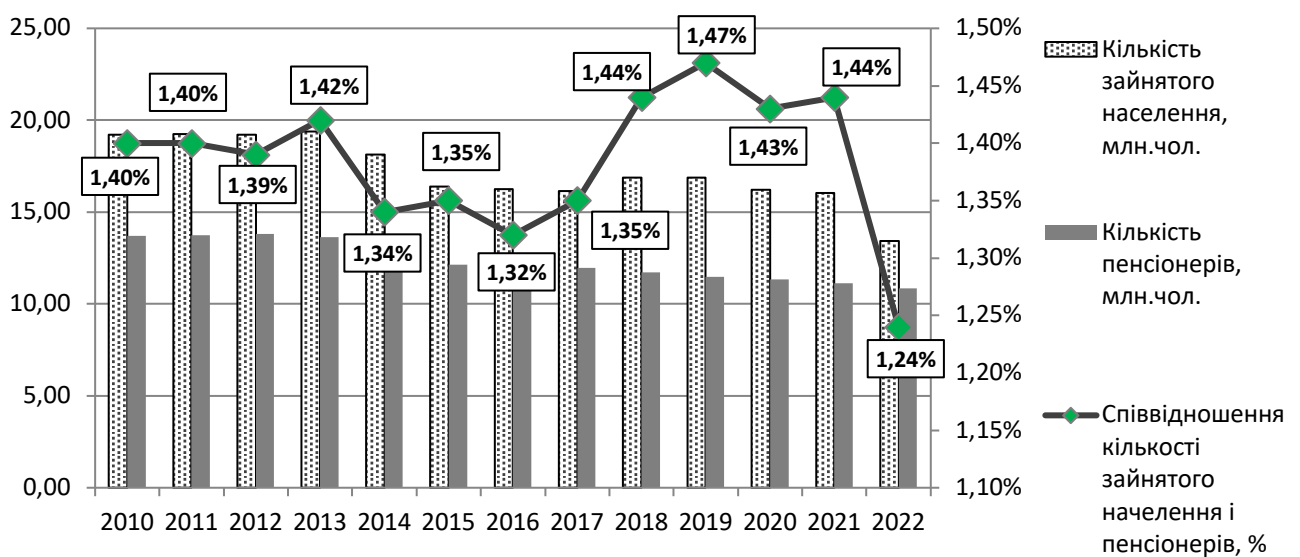

Рисунок 2.4 - Динаміка співвідношення зайнятого населення і пенсіонерів у 2010-2022 рр.

Співвідношення між числом працюючих та пенсіонерів змінювалося протягом різних років. У 2010 році цей показник становив 1,40. Після кількох років зниження він знову зріс до 1,47 у 2019 році. Однак у 2022 році, через зменшення кількості працюючих осіб через бойові дії та окупацію частини території, це співвідношення знизилося до 1,24. Ці зміни відображають зміну демографічної ситуації та економічних умов у країні, що підвищує ризики для стабільності пенсійної системи.

Зменшення чисельності працюючих та незадовільні прогнози щодо рівня безробіття в Україні в умовах воєнного стану – це не єдині проблеми для пенсійного забезпечення. Однією з основних складнощів є низькі перспективи щодо збільшення реальних пенсійних виплат. В умовах високої інфляції та девальвації національної валюти, державі важко виконувати зобов'язання щодо зниження бідності серед пенсіонерів (табл. 2.8).

Таблиця 2.8 – Зміни у рівнях бідності серед пенсіонерів, які отримують мінімальну та середню пенсію, у період з 2012 по 2022 роки.

	2 012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Середня пенсія, дол. США	156,7	183,2	96,2	64,8	64,5	65,7	94	119,5	130,4	146,2	142,17
Мінімальна пенсія, дол. США	102,8	111,8	60	39,1	45,4	48,8	52,8	63,49	70,23	95,24	64,6
Курс гривні до дол. США	8	8	15,8	24,3	26,2	27,5	27,2	25,8	26,9	27,3	32,4
Показник бідності (для середньої пенсії) з розрахунку доходу на 1 день, дол. США	5,2	6,1	3,2	2,2	2,2	2,2	3,1	4	4,3	4,9	4,8
Показник бідності (для мінімальної пенсії), з розрахунку доходу на 1 день, дол. США	3,4	3,7	2	1,3	1,5	1,6	1,8	2,1	2,3	3,2	2,2
Показник межі бідності (ООН) з розрахунку доходу на 1 день, дол. США	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05	5,05

Згідно з даними табл. 2.8, спостерігається значне зниження мінімальних та середніх пенсій в Україні, виміряних в доларах, протягом останніх років.

Основною причиною цього є тричі проведена девальвація гривні в період з 2014 по 2017 рік. Це спричинило суттєве зниження купівельної спроможності пенсій, оскільки їх вартість в доларовому еквіваленті значно впала.

Ситуація з рівнем бідності також погіршилася. Статистика, що стосується пенсіонерів, які отримують мінімальні або середні пенсії, показує, що значна кількість людей похилого віку опинилася на межі бідності.

Згідно з методологією ООН, рівень бідності серед пенсіонерів зростав лише в 2012-2013 роках серед тих, хто отримував пенсію на рівні або вище середнього рівня пенсії в Україні. Однак пенсіонери, що отримували мінімальні пенсії, залишалися за межею бідності протягом усього аналізованого періоду. За даними Пенсійного фонду України, близько 8,5 млн. пенсіонерів отримують пенсію нижчу за 5450 грн. (150 доларів США за поточним курсом). Таким чином, приблизно чверть населення України, яке проживає на території країни, перебуває за межею бідності за методологією ООН.

Погіршення рівня бідності серед пенсіонерів, а також початок повномасштабної війни у 2022 році створили передумови для подальшого загострення цієї ситуації. Війна призвела до економічної нестабільності й посилила соціальні проблеми, що негативно вплинуло на матеріальне становище пенсіонерів, підвищуючи рівень їх бідності. Додатково, зменшення кількості зайнятого населення, закриття підприємств через бойові дії та незмінно велика чисельність пенсіонерів (понад 10 мільйонів осіб) призводять до того, що пенсії залишаються на довоєнному рівні. Це зумовлено дефіцитом державного бюджету України, який становить 50%, що суттєво ускладнює можливість підвищення мінімальних пенсій і фінансування дефіциту Пенсійного фонду.

Також очевидно, що солідарний принцип пенсійної системи потребує змін, особливо в умовах демографічної кризи, спричиненої старінням населення, масовими міграціями внаслідок війни та високим рівнем безробіття. Усі ці обставини значно ускладнюють збалансування доходів Пенсійного фонду з витратами на виплату пенсій. Пенсійна система в її теперішньому вигляді функціонує в умовах величезного дефіциту та мізерних пенсій.

Виникає серйозне питання, чи зможе пенсійна система України продовжувати свою роботу в умовах воєнного стану, що є суттєвим викликом для держави та суспільства. Воєнний та повоєнний періоди є особливо складними для всіх верств населення, зокрема для найбільш вразливих категорій громадян. У цей час держава має забезпечити стабільність та безперервність пенсійних виплат, а також надати додаткові гарантії і пільги для осіб, які постраждали від війни.

Повномасштабне вторгнення агресора в Україну у 2022 році поставило перед пенсійною системою України безпрецедентні виклики. Це стало серйозним випробуванням для соціального захисту мільйонів пенсіонерів. Основні труднощі включають фінансові, логістичні, організаційні та демографічні аспекти. Для створення стійкої та ефективної пенсійної системи, здатної забезпечити гідний рівень життя майбутніх поколінь пенсіонерів, Україні необхідне комплексне рішення, яке враховуватиме усі негативні фактори та передбачатиме збалансований підхід до реформування. Комплексно проаналізуємо ключові проблеми та окреслемо низку викликів перед пенсійною системою України, які перешкоджають її ефективному розвитку в сучасних реаліях [6; 1].

Демографічні виклики (старіння населення, народжуваність, міграції тощо). Солідарна пенсійна система може функціонувати ефективно, якщо кількість осіб, які сплачують внески, удвічі перевищує кількість пенсіонерів. Проте зниження рівня народжуваності та збільшення тривалості життя веде до зменшення співвідношення працюючих і пенсіонерів. За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень імені Птухи, до 2050 року кількість осіб, які роблять внески до Пенсійного фонду України, складе 9,7 мільйона, а кількість пенсіонерів зросте до 11,7 мільйона.

Демографічна ситуація є визначальним фактором у функціонуванні та розвитку пенсійної системи. Як і в багатьох країнах світу, в Україні спостерігається процес старіння населення, що безпосередньо впливає на роботу пенсійної системи. Наразі, на кожних 10 осіб, які сплачують страхові внески,

припадає 13 пенсіонерів [75]. Такий дисбаланс змушує державу регулярно дотувати Пенсійний фонд, що робить цю модель фінансово нестійкою у довгостроковій перспективі.

Війна в Україні має глибокий вплив на всі аспекти життя, і демографічні зміни є одними з найбільших викликів, з якими країна зіткнеться в майбутньому. Конфлікт спричинив значну міграцію та людські втрати серед цивільного населення, що призвело до тривалих змін у чисельності та віковій структурі населення.

Згідно з даними ООН, з початку війни населення України скоротилося на 10 млн. осіб, що становить близько 25% від початкової кількості. Це зменшення обумовлено відтоком біженців, падінням рівня народжуваності та численними жертвами серед мирного населення. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, на початок 2024 року чисельність населення України становить понад 35 мільйонів осіб (у межах кордонів 1991 року), зокрема на території, що залишилася під контролем України. Якщо ж врахувати окуповані території, ця цифра може зменшитись до 28-30 млн. осіб. До початку війни населення України, разом із Кримом і непідконтрольними територіями, налічувало понад 42 мільйони осіб. Однак, через війну та інші чинники, чисельність населення країни суттєво скоротилася [30].

Офіційні дані щодо чисельності населення не публікуються з лютого 2022 року, але, згідно з Держстатом, на той час кількість постійних жителів складала 40,1 млн., не враховуючи Крим і Севастополь, але з включенням тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Оцінки на території, підконтрольній Україні, становили близько 38,5 мільйона осіб. Міністерство соціальної політики в своєму проекті Стратегії демографічного розвитку до 2040 року передбачає, що на 2023 рік чисельність населення на підконтрольній території України складає 31,5 мільйона осіб, і цей показник знижуватиметься через природне скорочення, війни та міграцію, досягнувши орієнтовно 31 мільйона осіб у 2024 році [61].

Для висвітлення загальної картини, вважаю за потрібне відобразити оцінку кількості населення України на січень 2024 року в табл. 2.9.

Таблиця 2.9 – Оцінка кількості населення України на січень 2024 року*

Загалом 40 млн.	35,1 млн. – загалом в Україні в кордонах 1991 року	31,0 млн. - підконтрольна Україні територія
		2,3 млн. - АР Крим та м.Севастополь
		1,2 млн. – території Донецької та Луганської областей, окуповані на початок 2022 року
		0,6 млн. – інші окуповані території
	4,9 млн. - за кордоном	1,3 млн. – росія
		1,2 млн. – Німеччина
		0,9 млн. – Польща
		1,5 млн. – інші країни

Джерело даних: дані Держстату, Центру економічної стратегії й Інституту демографії та соціальних досліджень ім.М.В.Птухи.

*Наведені дані не враховують українців, які постійно перебували за кордоном станом на 2021 рік.

У проекті Стратегії демографічного розвитку зазначено, що, згідно з оцінками ООН, кількість мігрантів, які покинули Україну через війну, становить 6,3 мільйона осіб. Водночас Центр економічної стратегії, на основі аналізу даних прикордонних служб України та інших держав, оцінює реальну кількість українців, що перебувають за кордоном, на січень 2024 року в 4,9 мільйона осіб.

Водночас, соціологічне дослідження проведене Інститутом ім. М.В. Птухи НАНУ свідчить, що частка тих, хто гіпотетично готовий повернутися з-за кордону станом на лютий 2024 рік складає не більше 30%. Найімовірніше, не повернеться молодь, особи, які не мають в Україні власності, бізнесу і житла та ті, хто працевлаштувався у країнах тимчасового перебування. Ширше заохочення до повернення відчують люди пенсійного віку, ті, хто залишили в Україні власність, а також особи, які з різних причин не змогли адаптуватися у країнах тимчасового перебування.

Експерти звертають увагу на критично низький рівень народжуваності в Україні. Український інститут майбутнього повідомляє, що коефіцієнт народжуваності знизився до показника, меншого за 1, тоді як для забезпечення приросту населення він має перевищувати 2. На основі цих тенденцій фахівці прогнозують, що в найближчі роки кількість пенсіонерів може значно перевищити кількість працюючих, що створить серйозний дисбаланс у соціально-економічній системі [15].

Наразі на пенсію виходять українці, народжені у 1964 році. Того часу на кожні 10 сімей припадало в середньому 22 дитини, що дозволяло наступному поколінню заміщати попереднє і підтримувати стабільну чисельність населення. Нині на 10 родин припадає лише 7 дітей, що втричі менше. Це означає, що нове покоління не здатне замінити старше. Внаслідок цього кількість пенсіонерів може залишатися стабільною або зростати, тоді як кількість економічно активних громадян поступово зменшуватиметься.

В Україні спостерігається тривожна демографічна тенденція – швидке старіння населення в умовах низької народжуваності та загального зменшення чисельності. Цей феномен не лише створює труднощі для відтворення населення, а й має тривалий вплив на соціальну й економічну сфери. Одним із ключових викликів є значне навантаження на публічні фінанси, зокрема пенсійну систему [7].

Низький рівень зайнятості. За останніми оцінками, близько 14,2% громадян України залишаються безробітними через наслідки повномасштабної війни. Скорочення кількості офіційно працевлаштованих осіб стає помітним: у першій половині 2024 року кількість платників ЄСВ зменшилася на 103 тисячі, і до липня ця цифра становила 10,7 мільйона. Таким чином, на одного працюючого припадає один пенсіонер, що є тривожним показником, враховуючи, що цей коефіцієнт залишається на критично низькому рівні вже понад десятиліття.

Причинами такої ситуації є як дефіцит робочої сили, спричинений масовою міграцією працездатного населення за кордон, загибеллю або втратою

працевдатності через війну, так і небажання багатьох сплачувати обов'язкові внески. Низька довіра до майбутньої пенсійної системи та можливість уникнення сплати податків посилюють цю проблему.

За оцінками Міжнародної організації праці, рівень зайнятості в Україні залишається одним із найнижчих у Європі. У 2021 році він складав лише 57,1%. Станом на 2023 рік постійне населення країни оцінювалося в 29 мільйонів осіб, з яких лише близько 9 мільйонів були працевлаштовані. З урахуванням працівників бюджетної сфери цей показник зменшується до 6-7 мільйонів осіб, які фактично забезпечують життя для решти 22-23 мільйонів – дітей, пенсіонерів, безробітних та інших залежних категорій [36].

Станом на 2024 рік, за даними Міністерства соціальної політики України, орієнтовно 9 млн. людей є економічно активними. Враховуючи, що кількість населення України на сьогодні складає ~ 31 млн. осіб, то на одну людину, яка працює та сплачує податки припадає 2 людини, які потребують піклування і відповідних видатків з бюджету. Перспективи на найближчі роки є дуже невтішними.

Недостатній розмір пенсій. Інфляція та знецінення доходів значно вплинули на фінансову стійкість пенсіонерів в Україні. Зростання цін на продукти, ліки та комунальні послуги призводить до того, що пенсії втрачають свою купівельну спроможність, змушуючи державу регулярно проводити їх індексацію. Водночас, девальвація гривні посилює проблему, особливо для тих, хто купує імпортні товари, або залежить від дорогих медичних препаратів. Це створює додатковий тиск на бюджет Фонду, оскільки індексація потребує значних додаткових коштів. У результаті, зростання витрат Пенсійного фонду відбувається на фоні скорочення доходів, що поглиблює фінансовий дефіцит.

Станом на 2023 рік середній розмір пенсії в Україні становив близько 4099 грн., що еквівалентно приблизно 105 дол. США. Це значно нижче за рівень пенсій у країнах ЄС та створює ризик бідності для пенсіонерів. Рівень доходів населення в Україні є значно нижчим у порівнянні з розвиненими країнами. Це

вимагає подальших заходів з боку Уряду для підвищення продуктивності економіки та вдосконалення соціальних стандартів.

Хоча середня заробітна плата і демонструє темпи зростання, збільшившись з 9205,19 грн/міс у 2019 році до 18020,86 грн/міс на липень 2024 року, розмір пенсій зростає повільнішими темпами, з 2645,66 грн/міс у 2019 році до 5816,62 грн/міс на липень 2024 року. Це може свідчити про збереження розриву між рівнем оплати праці та пенсійним забезпеченням. При цьому, прожитковий мінімум зріс з 1853,00 грн/міс у 2019 році до 2920 грн/міс на липень 2024 року, що може вказувати на певне відставання офіційного прожиткового мінімуму від реальних витрат на споживчий кошик.

Дефіцит фінансових ресурсів. Переважна частина пенсій в Україні фінансується завдяки надходженням від єдиного соціального внеску (ЄСВ), який сплачують роботодавці, фізичні особи-підприємці (ФОПи) та самозайняті особи. Для працівників ЄСВ у розмірі 22% від фонду заробітної плати покривають роботодавці. З цих коштів близько 86% спрямовується на пенсійне забезпечення. Самозайняті особи та ФОПи без найманих працівників сплачують внесок самостійно, орієнтуючись на розмір мінімальної заробітної плати [29].

Несистемне зниження ставки ЄСВ у 2016 році майже вдвічі не сприяло легалізації доходів і не вивело ринок праці з тіні. Натомість таке рішення значно послабило фінансову спроможність солідарної пенсійної системи. Частину отриманих коштів планували спрямувати на запуск накопичувальної пенсійної системи, проте цей механізм так і не було реалізовано. У підсумку держава, зменшивши податкове навантаження на бізнес, не змогла забезпечити стабільне фінансування пенсій і не надала громадянам альтернативний спосіб створення пенсійних заощаджень.

Війна спричинила значні економічні труднощі, що впливають на надходження до Пенсійного фонду через зменшення доходів від ЄСВ. Зниження надходжень від ЄСВ стало однією з ключових проблем для Пенсійного фонду України в умовах війни. Через бойові дії, окупацію територій та руйнування

підприємств значна частина бізнесу призупинила діяльність, що суттєво скоротило обсяг соціальних внесків.

Додатково на зменшення ЄСВ вплинула масова міграція працездатного населення за кордон, де вони не роблять внесків до української системи. Також, значна частина людей вимушено працює в "тіні", уникаючи офіційного працевлаштування, що знижує базу платників. Це призводить до суттєвого дефіциту в Пенсійному фонді, який змушений здійснювати виплати за рахунок дотацій з державного бюджету, який також обмежений через військові витрати.

Відсутність реформ. Попри численні спроби, в Україні досі не було реалізовано повномасштабного комплексного реформування пенсійної сфери відповідно до кращих світових практик та підходів. Реформа пенсійного забезпечення є нагальною необхідністю через низку економічних, демографічних і соціальних факторів. Хоча напрямки реформування визначені ще багато років тому, їх імплементація відбувається повільно. Тільки завдяки комплексним рішенням можливо створити стабільну систему, яка забезпечить гідне життя пенсіонерам і відповідатиме потребам суспільства.

Організаційні виклики. Доставка пенсій у зонах бойових дій стала серйозною проблемою через руйнування інфраструктури, окупацію та загрозу безпеці. На тимчасово окупованих територіях українські банки та поштові служби не працюють, що ускладнює перекази коштів. Додатково виникає ризик маніпуляцій окупаційними адміністраціями, які можуть блокувати або перенаправляти виплати. Для вирішення проблеми держава запровадила дистанційне нарахування пенсій на банківські рахунки, але частина пенсіонерів, особливо люди похилого віку, не має доступу до таких послуг. Це призводить до затримок виплат і необхідності пошуку альтернативних шляхів забезпечення пенсіонерів коштами.

Втілення принципу екстериторіальності для громадян, які можуть отримувати послуги пенсійного забезпечення незалежно від місця реєстрації, особливо актуально в умовах війни, зокрема для внутрішньо переміщених осіб

(ВПО) та пенсіонерів, які вимушені залишити свої домівки через бойові дії або інші обставини, наприклад, через евакуацію з тимчасово окупованих територій.

Також, дистанційне обслуговування (застосунок «Дія», вебпортал електронних сервесів ПФУ, мобільні застосунки тощо), особливо в умовах війни, стало важливим елементом для забезпечення безперервності надання пенсійних послуг. Це включає можливість подачі документів, отримання консультацій і нарахування пенсій через онлайн-сервіси або мобільні відділення, що особливо важливо в умовах пошкодження інфраструктури та безпекових загроз. Запровадження цього принципу сприяє більшій мобільності та доступності для всіх громадян, які не можуть отримати послуги в звичайному порядку через обставини війни чи внутрішнього переміщення.

Логістичні виклики. Логістичні виклики, з якими зіштовхується пенсійна система України в умовах війни, є одними з найбільш складних і вимагають оперативного реагування. Основні труднощі пов'язані з доставкою пенсій у зони бойових дій і на тимчасово окуповані території, де інфраструктура зруйнована або сильно пошкоджена. Це включає обмежений доступ до банківських установ, а також проблеми з безпекою для співробітників Пенсійного фонду та поштових служб, що здійснюють виплати.

Недовіра громадян. Численні зміни правил нарахування пенсій сформували високий рівень недовіри до пенсійної системи. Більшість громадян в Україні відчують, що розмір їхніх пенсій не відповідає їхнім реальним потребам через інфляцію та знецінення грошей. Це створює відчуття, що пенсійна система не забезпечує достатньої соціальної захищеності, особливо для пенсіонерів, які отримують мінімальні пенсії, які не покривають базових потреб. За статистикою, велика частина населення вважає, що пенсійний фонд є ненадійним і недостатньо прозорим.

В умовах війни та економічної нестабільності багато людей сумніваються, чи буде пенсійна система здатна виконувати свої зобов'язання в майбутньому. Крім того, зміни у пенсійній політиці та реформи, що не завжди досягають своєї мети, створюють додаткові питання та хвилювання серед громадян.

Низька фінансова грамотність. За результатами досліджень USAID, лише 12% українців мають достатні знання про функціонування пенсійної системи, а майже третина громадян взагалі не розуміє важливості сплати пенсійних внесків.

Якими є погляди громадян на справедливість пенсійної системи та які зміни вони хотіли б у ній бачити? Чи добре українці розуміють, як розраховується їхня пенсія та які фактори впливають на її розмір? Чи впевнені вони, що чинна система здатна забезпечити достойний рівень життя в літньому віці? Яке ставлення населення до впровадження обов'язкових накопичувальних пенсій? Відповіді на ці та інші важливі питання були отримані в рамках загальнонаціонального дослідження щодо соціальної політики в Україні. Це дослідження було здійснене в січні 2024 року Інститутом KSE у співпраці з дослідницькою агенцією Info Sapiens за запитом Міністерства соціальної політики та підтримки ЮНІСЕФ. У опитуванні брали участь 2047 осіб (890 чоловіків і 1157 жінок), старших за 18 років (додаток А).

Переважає більшість українців, зокрема 79% респондентів, оцінюють пенсійну систему як несправедливу, основною причиною чого є низький рівень виплат. Крім того, 45% пенсіонерів не мають чіткого уявлення про те, як розраховується їхня пенсія. Щоб зміцнити довіру громадян до пенсійної системи, необхідно активізувати просвітницьку діяльність, пояснюючи принципи нарахування пенсій і чинники, які на це впливають. Наприклад, варто пояснювати зв'язок між заробітною платою, сплатою ЄСВ та пенсійними виплатами, адже 51% опитаних не вказали ЄСВ як ключовий фактор у формуванні розміру пенсії.

Для більшості українців пенсійні виплати залишаються основним джерелом доходу після завершення трудової діяльності. Водночас близько 70% населення вважають, що розмір цих виплат є недостатнім. Реалії підтверджують такі оцінки: 60% пенсіонерів отримують менше 5000 гривень на місяць.

Війна та демографічні проблеми, зокрема старіння населення, низька народжуваність і міграція, посилюють ризики для стабільності солідарної пенсійної системи. Зараз ситуація така, що один працюючий фінансує одного

пенсіонера, що створює серйозні загрози для системи. В умовах таких викликів Україні необхідно адаптувати пенсійну систему. Одним із рішень може стати впровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи. Ідею підтримують 61% працездатного населення віком 18–54 років, що свідчить про готовність громадян дбати про своє фінансове майбутнє. Однак існують суттєві перепони для швидкого запровадження цієї системи, серед яких нестача бюджетних коштів, слабкий фінансовий ринок, відсутність активів для довгострокового інвестування та висока інфляція. Тому варто зосередитися на підготовці умов для накопичувальної системи: стабілізації економіки, зниженні інфляції, визначенні оптимальної ставки ЄСВ і створенні чітких правил для функціонування фондів.

Досягти гідного пенсійного забезпечення в Україні можливо лише за умови ефективної взаємодії всіх трьох рівнів пенсійної системи. У такому форматі вона перестане обтяжувати молодь і бізнес, натомість стане важливим джерелом інвестицій для стабільного економічного зростання країни.

Зазначені чинники формують замкнене коло зростання бюджетного дефіциту, посилене демографічними проблемами. Додатковим викликом для пенсійної реформи став воєнний стан, запроваджений в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації. Для створення стійкої та ефективної пенсійної системи, здатної забезпечити гідний рівень життя майбутніх поколінь пенсіонерів, Україні необхідне комплексне рішення, яке враховуватиме усі негативні фактори та передбачатиме збалансований підхід до реформування.

РОЗДІЛ 3

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1 Пенсійне забезпечення: зарубіжний досвід та можливості його адаптації в Україні

Глобальне старіння населення та сповільнення економічного зростання спричинили кризу солідарних пенсійних систем у багатьох країнах світу, що зумовило потребу їх реформування. Це питання стало особливо актуальним для розвинених держав Європи та Північної Америки. Досвід таких реформ набуває особливої значущості для України, де функціонує застаріла система обов'язкового державного пенсійного страхування. У світлі євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України впровадження передових практик реформування пенсійної системи є вкрай необхідним. Поточна соціально-економічна ситуація та виклики безпеки ставлять питання стійкості та ефективності пенсійної системи серед ключових пріоритетів соціальної політики держави.

Проблема матеріального забезпечення літніх людей залишається актуальною для урядів багатьох країн. Основними підходами до її вирішення є: продовження трудової діяльності для самостійного забезпечення; фінансова підтримка з боку родини; отримання пенсійних виплат від держави; або попереднє накопичення коштів на банківських, страхових чи пенсійних рахунках для забезпечення потреб у разі втрати працездатності. Досвід розвинених країн показує, що пріоритет надається останнім двом варіантам, тоді як у країнах, що розвиваються, більший акцент робиться на самозабезпечення літніх людей або підтримку родини.

Пенсійні системи поділяються на три основні типи:

1. *Розподільчі (солідарні) системи* – базуються на перехресному субсидіюванні поколінь: поточні пенсії виплачуються з внесків працюючого населення. В Україні ця модель є домінуючою, забезпечуючи 99% пенсійних виплат, тоді як лише 1% припадає на добровільне накопичення.

2. *Накопичувальні (фондовані) системи* – передбачають збереження внесків на індивідуальних рахунках протягом трудового життя. Інвестування цих коштів дозволяє отримувати додатковий дохід, збільшуючи обсяги виплат після виходу на пенсію. Таку систему впроваджено, наприклад, у Данії, Ісландії, Норвегії та Швеції [72].

3. *Змішані (частково-накопичувальні) системи* – поєднують елементи розподільчої та накопичувальної моделей. Частина внесків працюючих спрямовується на виплати нинішнім пенсіонерам, а інша – на індивідуальні накопичувальні рахунки, які можуть інвестуватися. Особливим прикладом є умовно-накопичувальні системи, де кошти фактично використовуються для поточних виплат, але працівнику нараховуються умовні доходи, що впливають на розмір майбутньої пенсії. Така модель має переваги накопичувальних систем, зокрема стимулювання продовження трудової діяльності. Вона функціонує в Італії та Норвегії.

Варто зауважити, що кожна з моделей пенсійних систем має свої сильні та слабкі сторони, і в чистому вигляді вони майже не використовуються. У більшості країн впроваджено багаторівневі пенсійні системи, які включають як розподільчу, так і накопичувальну складові. Найпоширенішим варіантом є трирівнева система, де перший рівень – це обов’язкова розподільна частина, другий – обов’язкова накопичувальна, а третій – добровільна (додаткова) накопичувальна складова.

Такі системи поєднують переваги всіх компонентів, зменшуючи їхні недоліки. Вони сприяють збільшенню загального рівня накопичень та інвестицій, що позитивно впливає на економічний розвиток, допомагають знизити вплив демографічних ризиків, які є особливо критичними для солідарної

системи, і дозволяють враховувати трудовий стаж та розмір сплачених внесків під час визначення розміру пенсій.

Крім того, багаторівневі пенсійні системи забезпечують стійкість та довгострокову стабільність пенсійного забезпечення, навіть для тих, хто через низькі доходи або життєві обставини не зміг накопичити достатньо коштів (наприклад, для людей з інвалідністю, багатодітних осіб чи тих, хто не мав трудових доходів).

Потреба у створенні багаторівневих пенсійних систем та розмаїтті пенсійних планів зумовлена низкою об'єктивних викликів сучасного глобалізованого світу, зокрема:

- старіння населення: постійне збільшення тривалості життя у поєднанні зі зниженням рівня народжуваності. Ця тенденція стала помітною не лише в країнах Західної Європи, Північної Америки та Далекого Сходу, але й у традиційно більш молодих регіонах, таких як Африка та Південна Америка;
- зростання кількості пенсіонерів: зі збільшенням кількості осіб, які отримують пенсійні виплати, зменшується число платників внесків на пенсійне забезпечення;
- зменшення кількості офіційно працевлаштованих: все більше працівників працюють у неформальному секторі або отримують заробітну плату "в конвертах", що особливо характерно для країн, що розвиваються, і слаборозвинених регіонів.

Наведемо декілька показників, що можуть свідчити про масштаби таких проблем. Відповідно до міжнародної страхової групи Allianz Global Pension Report 2023, до 2050 року у світі очікується понад 1,6 мільярда людей віком 65 років і старше, що перевищує нинішнє населення Африки. Близько мільярда літніх людей житимуть в Азії, переважно у Китаї та Індії, де питома вага цієї вікової групи досягне 18–20%. У Європі очікується найвища частка літніх людей – близько 28% (з 20% у 2023 році), тоді як у Північній Америці, Австралії та Новій Зеландії цей показник зросте до 23–24% (з 17–18% на 2023 рік). У

середньому по світу частка людей старше 65 років зросте до 16–17% від загальної чисельності населення.

Крім того, збільшення тривалості життя створює додатковий тиск на пенсійні системи, оскільки пенсіонери будуть жити довше, що підвищує потребу у фінансуванні пенсійних виплат. За прогнозами ООН, середня тривалість життя у світі зросте з 73,4 років у 2023 році до 77,2 років у 2050 році. У регіональному розрізі тривалість життя в Австралії збільшиться з 83,6 до 87 років, у Північній Америці – з 80,1 до 84 років, у Європі – з 79,5 до 83,8 років, в Азії – з 75 до 79,5 років, у Латинській Америці – з 75,8 до 80,6 років. В Африці цей показник зросте на 5 років – з 63 до 68,3 років.

Навіть пандемія COVID-19 мала лише тимчасовий вплив на тривалість життя: після спаду у 2019–2020 роках загальний тренд продовжив зростання, починаючи з 2023 року.

У світі зберігається тенденція до зниження народжуваності: за прогнозами, середній показник зменшиться з 2,3 дитини на одну жінку у 2023 році до 2,1 дитини у 2050 році. Варто зазначити, що рівень 2,1 дитини вважається мінімальним для забезпечення природного відтворення населення. Зниження цього показника в поєднанні зі збільшенням тривалості життя та частки літніх людей поглиблює проблему недостатності внесків до пенсійних фондів і загострює виклики для пенсійних систем, особливо розподільних, які найбільше залежать від демографічних чинників.

Світовий банк визначає кілька ключових критеріїв, яким має відповідати ефективна пенсійна система [23].

Принцип достатності – здатність забезпечити пенсії, які не тільки убезпечують літніх людей від бідності, але й дозволяють зберігати звичний рівень споживання після завершення трудової діяльності. Один із головних показників цього принципу – коефіцієнт заміщення, тобто відсоток середньої заробітної плати, який отримує пенсіонер у вигляді пенсії. За методологією МОП, цей показник для першого рівня пенсійної системи має бути в межах 40–60%. Наприклад, у Бразилії коефіцієнт заміщення сягає 89%, у країнах Європи,

таких як Данія, Португалія, Італія та Австрія, – 70–80%, а в США, Німеччині та Японії – лише 30–40%. Однак у країнах із низьким коефіцієнтом заміщення значну роль відіграють накопичувальні компоненти, такі як професійні та корпоративні пенсійні плани, що дозволяє забезпечити гідний рівень життя пенсіонерів.

Принцип стійкості – здатність пенсійної системи зберігати фінансову стабільність у довгостроковій перспективі. Ефективна система повинна включати механізми адаптації до змін демографічної та економічної ситуації. Наприклад, у Данії та Італії пенсійний вік автоматично підвищується разом зі зростанням тривалості життя, а в Португалії та Фінляндії розміри пенсій коригуються залежно від демографічних та економічних змін [17].

Принцип надійності – здатність системи залишатися функціональною за умов кризових ситуацій (наприклад, війни, природних катастроф або соціальних потрясінь). Надійна система повинна гарантувати виконання своїх зобов'язань навіть через десятиліття після їх встановлення, забезпечуючи стабільний соціальний захист для майбутніх поколінь.

Охоплення пенсійною системою також є важливим показником її ефективності. У розвинених країнах цей показник становить 80–100%, тоді як у країнах, що розвиваються, – менше 50%. Основними перешкодами є тіньова економіка, неофіційне працевлаштування та низький рівень доходів, що ускладнює залучення громадян до системи пенсійного страхування.

Крім того, доступ до соціальних послуг, таких як медицина та програми підтримки, а також рівень забезпеченості житлом і соціальний статус пенсіонерів впливають на ефективність системи. Наприклад, навіть із нижчим коефіцієнтом заміщення пенсійна система США часто краще відповідає принципу достатності, ніж бразильська система, завдяки ширшим можливостям соціальної підтримки.

Принцип доступності за витратами вимагає врахування фінансових можливостей населення та держави при формуванні пенсійної системи. Рівень пенсійних внесків не повинен створювати перешкод для роботодавців чи працівників, змушуючи їх уникати офіційної системи шляхом переходу в тіньову

економіку для мінімізації податкових витрат. У більшості європейських країн відрахування на пенсійне забезпечення становлять 15–25%. Проте в Італії (33%), Латвії (34%) та Іспанії (28%) цей показник значно вищий. У Бразилії, де коефіцієнт заміщення найвищий, пенсійні внески сягають 32%.

Досвід показує, що ставки відрахувань понад 20% стають особливо обтяжливими для країн із середнім і низьким рівнем доходів, зменшуючи їхню економічну ефективність. Тому при розробці пенсійних систем враховується реальна фінансова спроможність суспільства. Обсяги витрат, які країна готова спрямувати на підтримку літніх людей, залежать не лише від економіки, але й від політичних рішень та ставлення суспільства до цієї проблеми. Водночас, демографічні зміни, як-от старіння населення і зменшення народжуваності, посилюють економічний тиск на державні фінанси.

У Європі видатки на пенсії часто перевищують 10% ВВП, а в Італії цей показник сягає 16%, що є найвищим серед країн Єврозони. У Греції та Франції – близько 15% ВВП. Такі країни підтримують дорогі, але стабільні розподільні системи з високим рівнем охоплення: у Франції – 80% людей віком понад 65 років отримують пенсійні виплати, у Греції та Італії – понад 90%.

Ефективна пенсійна система має враховувати зазначені принципи, а їхню реалізацію оцінюють міжнародні організації. Наприклад, дослідження Allianz Pension Index та Mercer CFA Institute Global Pension Index аналізують сотні показників, що дозволяють визначати рівень достатності, стійкості та надійності пенсійних систем різних країн. Лідерами рейтингу є Данія, Нідерланди, Швеція та Ісландія.

Україна ж поки що залишається поза цими дослідженнями через недостатність даних і нерозвиненість системи. На практиці в країні функціонують лише солідарна система (перший рівень) і добровільне накопичення (третій рівень). Більшість внесків надходить до солідарної системи, яка має обмеження: коефіцієнт заміщення – близько 30%, рівень охоплення – лише 60% населення, а дефіцит Пенсійного фонду покривається значними

видатками з державного бюджету, які в 2023 році становили близько 272 млрд. грн.

Єдиний соціальний внесок в Україні складає 22% і повністю сплачується роботодавцем. Проте наявна пенсійна система не забезпечує достатнього рівня виплат, соціальної справедливості та стимулів для продовження трудової діяльності, а також не має автоматичних механізмів адаптації до демографічних і економічних змін.

Питання масштабного реформування пенсійної системи в Україні, зокрема впровадження обов'язкової накопичувальної складової, набуло значної актуальності. Однак реалізація таких змін є вкрай складним завданням в умовах війни. Демографічна криза, падіння ВВП, зростання дефіциту бюджету та Пенсійного фонду, збільшення тіньової економіки, корупція і загальне зубожіння населення створюють значні перешкоди для ефективності реформ у короткостроковій перспективі. До того ж, у найближчі роки очікується суттєве збільшення кількості пенсіонерів через наслідки війни.

Оптимальним рішенням може стати поступовий перехід до умовно-накопичувальної системи без різких змін до завершення військових дій, із подальшим реформуванням відповідно до глобальних тенденцій. Варто також розглянути запровадження професійних пенсійних планів і диференційованого підходу до визначення пенсій у солідарній системі, що забезпечить соціальну справедливість у розподілі виплат.

Пенсійні системи є ключовою частиною соціального захисту громадян, відображаючи унікальні риси історичного розвитку, традицій і економічних умов кожної країни. Хоча системи пенсійного забезпечення у різних державах можуть суттєво відрізнятися, більшість із них базується на одній із двох основних моделей соціального захисту: «бісмарківській» або «бевериджській».

«Бісмарківська» модель базується на страховому принципі, згідно з яким розмір пенсійних виплат залежить від суми внесків, сплачених під час трудової діяльності. Її головна мета — підтримка доходів працівників після виходу на пенсію, пропорційно до їхньої трудової участі. Водночас «бевериджська» модель

орієнтована на солідарність і забезпечує всім громадянам базовий рівень пенсійних виплат незалежно від їхнього внеску в систему.

Кожна з цих моделей має як сильні, так і слабкі сторони щодо забезпечення гідного рівня життя для пенсіонерів та довгострокової стабільності пенсійної системи (рис. 3.1). Вибір конкретного підходу залежить від пріоритетів, потреб та економічних ресурсів країни. Проте незалежно від особливостей побудови, пенсійне забезпечення є важливою складовою соціального захисту населення у всіх розвинених країнах.

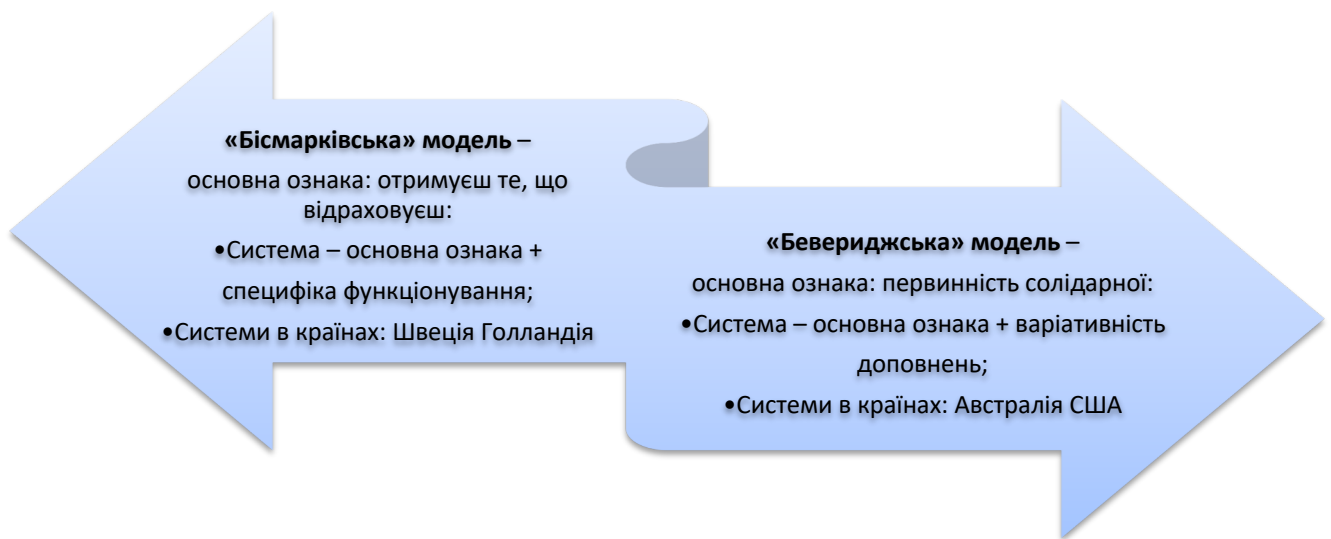

Рис. 3.1. Зв'язок між моделлю соціального захисту та системою пенсійного забезпечення (відображення основних ознак системи)

У процесі аналізу перспектив реформування пенсійної системи України з урахуванням міжнародного досвіду доцільно звернути увагу на базові моделі соціального захисту, які є основою для побудови пенсійних систем у різних країнах світу.

Наприклад, «бісмарківська» модель, докладно описана С. Білою, ґрунтується на принципі залежності соціальних виплат від тривалості професійної діяльності та обсягу внесків, сплачених працівником. Основна ідея цієї моделі полягає в тому, що соціальні права людини визначаються її

трудовими відрахуваннями. Держава при цьому виконує роль гаранта збереження внесків і регулятора відносин у сфері соціального страхування. Ця модель залишається популярною в багатьох країнах світу [2].

Іншим підходом є «бевериджська» модель, заснована на принципах національної солідарності. Вона фінансується з державного бюджету і може комбінуватися з іншими механізмами соціального захисту, такими як страхові програми, або колективні системи професійного забезпечення [5].

Практичний досвід країн, які вдало застосували ті чи інші моделі, є важливим для вивчення. Наприклад, пенсійна система Швеції вважається однією з найбільш соціально орієнтованих. Вона поєднує солідарний і накопичувальний компоненти, забезпечуючи пенсії на рівні 60–80% від попереднього доходу. Працівники відраховують 18,5% зарплати, з яких 16% спрямовуються до солідарної системи, а 2,5% – на особисті накопичення [16; 69].

Австралійська модель є унікальною через свою універсальність: право на пенсію мають не лише громадяни, а й постійні іммігранти, за умови, що вони прожили в країні щонайменше 10 років, з яких 5 – безперервно [62]. Нині пенсійний вік становить 65 років для чоловіків і жінок, але в найближчі роки його поступово підвищать до 67 років. Австралійська модель складається з двох основних компонентів: державної солідарної та приватної накопичувальної частини. Державна пенсія доступна всім, хто досягнув пенсійного віку та відповідає критеріям проживання, незалежно від трудового стажу. Особливу увагу заслуговує реалізація принципів «бевериджської» моделі соціального захисту, яка гарантує базове пенсійне забезпечення для кожного громадянина на рівних умовах. Водночас приватний накопичувальний компонент стимулює громадян робити індивідуальні заощадження для підвищення розміру майбутніх пенсійних виплат.

Пенсійна система США вважається однією з найрозвиненіших і найскладніших у світі, що робить її цінним прикладом для аналізу під час реформування української моделі пенсійного забезпечення.

Головною особливістю американської системи є її дворівнева структура, яка поєднує державні та приватні пенсійні програми. Такий підхід дозволяє громадянам обирати найбільш відповідний варіант забезпечення пенсії залежно від особистих потреб і життєвих обставин. Рівень пенсій у США, як правило, є вищим, ніж у багатьох країнах Європи, що свідчить про високий рівень соціального захисту. Проте американська система значною мірою базується на самостійності громадян і їхній фінансовій забезпеченості, що може стати викликом для соціально вразливих груп.

Особливий інтерес викликають корпоративні пенсійні програми, поширені в приватному секторі. Вони передбачають додаткові виплати працівникам за умовами їхніх трудових контрактів і забезпечують значну підтримку для багатьох пенсіонерів. Щодо віку виходу на пенсію, то в США він становить 65,5 років для чоловіків і жінок. Такий високий поріг свідчить про значну працездатність людей старшого віку, хоча це може стати проблемою для тих, хто через об'єктивні обставини не здатний працювати в цьому віці [40].

Отже, системи пенсійного забезпечення в різних країнах, таких як Швеція, Австралія та США, мають унікальні риси, які сформувалися під впливом історичних, економічних і демографічних чинників. Їхні підходи, базовані на принципах солідарності та державної підтримки, демонструють важливість адаптації моделей до потреб і умов конкретної країни.

Розробляючи стратегію реформування пенсійної системи України, важливо враховувати позитивний досвід інших країн, а також бути готовими до періодичного коригування обраної моделі відповідно до змінних умов. Визначальним завданням є досягнення оптимального балансу між принципами солідарності, індивідуальної відповідальності та активної ролі держави у забезпеченні пенсійних прав громадян.

Сьогоднішні обставини в Україні, зокрема війна, створюють серйозні економічні виклики, що ускладнюють реалізацію пенсійних реформ. Проте вивчення міжнародного досвіду може стати підґрунтям для запровадження ефективних заходів, таких як підвищення пенсійного віку, збільшення періоду

сплати страхових внесків і стимулювання участі громадян у недержавних пенсійних фондах [39].

Успішне запозичення передових практик і врахування недоліків закордонних моделей дозволять вдосконалити пенсійну систему України та забезпечити гідний рівень життя пенсіонерів. Водночас будь-які зміни мають базуватися на ретельному аналізі демографічної ситуації, економічних можливостей і соціальних потреб населення, з особливим акцентом на захисті вразливих верств.

Одним із ключових аспектів реформ має стати прозорість управління пенсійними фондами, яка передбачає залучення фахівців і громадськості, що допоможе запобігти корупції.

Наукові дослідження свідчать, що ефективна пенсійна система має поєднувати солідарні, накопичувальні та приватні компоненти. Такий підхід забезпечить стійкість фінансової системи, мотивацію до праці та створення інвестиційного ресурсу для економіки [64].

Міжнародний досвід показує, що багатокomпонентні пенсійні системи, які включають державне солідарне забезпечення, професійні накопичувальні фонди та індивідуальні пенсійні рахунки, є найбільш ефективними. Натомість нинішня українська система надмірно залежить від дотацій і неспроможна забезпечити гідні пенсії.

Реформа має включати запровадження накопичувальних і приватних елементів, розвиток недержавних фондів, підвищення прозорості та роздержавлення системи. Водночас важливо враховувати національні соціально-економічні та правові особливості, забезпечуючи баланс між соціальним захистом і фінансовою стійкістю виплат.

Незалежно від обраного підходу, головними умовами успішної реформи є прозорість системи, захист прав пенсіонерів і довгострокова фінансова збалансованість. Лише за таких умов Україна зможе створити ефективну пенсійну систему, спираючись на національний та міжнародний досвід.

Отже, пенсійна система будь-якої країни – це складна багаторівнева структура, яка враховує національні, економічні та історичні особливості. Пряме копіювання зарубіжного досвіду не гарантує успіху, оскільки воно не враховує унікальних умов кожної країни. Україні необхідно обережно підходити до використання закордонних практик, орієнтуючись на свій історичний контекст, економічний стан та менталітет населення. Пріоритетними напрямками реформування української пенсійної системи є:

- поетапне впровадження умовно-накопичувальної складової;
- запровадження механізмів автоматичного коригування параметрів пенсійної системи залежно від демографічних та економічних змін;
- уніфікація баз даних усіх учасників пенсійної системи для забезпечення прозорості;
- забезпечення відкритого доступу громадян до інформації про їхні пенсійні рахунки;
- використання технологій штучного інтелекту для оптимізації пенсійних програм, управління накопиченнями та зниження інвестиційних ризиків.

3.2 Перспективні напрями функціонування системи пенсійного забезпечення в Україні

Пенсійна система є ключовим елементом, що підтримує стабільність у будь-якому суспільстві. В умовах повномасштабної війни, розв'язаної росією проти України, в солідарній пенсійній системі загострюється дисбаланс між числом людей, які потребують пенсійного забезпечення, та кількістю тих, хто своїми внесками формує цей ресурс.

Протягом останніх десятиліть європейські експерти докладали значних зусиль для проведення реформ, спрямованих на скорочення витрат на пенсійне

забезпечення. Проте фінансова криза та пандемія COVID-19 суттєво змінили економічні умови, зробивши перегляд ролі системи соціального захисту нагальною потребою. Зростання державного боргу, викликане, зокрема, дефіцитом пенсійної системи та скасуванням деяких пенсійних реформ, негативно впливає на стійкість пенсійного забезпечення та державних фінансів.

Ці виклики також посилили міжпоколінний дисбаланс, адже кризи непропорційно вплинули на молодь і населення працездатного віку. У таких умовах необхідно детально оцінити стабільність пенсійної системи за чинної політики та приділити більше уваги оновленню підходів до реформування пенсійного забезпечення і соціального захисту.

Можна виділити спільні виклики, які стосуються пенсійного забезпечення в Україні та країнах Європи:

1. Демографічний чинник. Низька народжуваність і старіння населення призводять до дисбалансу між працюючими громадянами та людьми, які отримують пенсійні виплати. В Україні цей виклик посилюється значною міграцією населення, спричиненою повномасштабним вторгненням росії.

2. Фінансові кризи, включно з наслідками пандемії COVID-19. Ці події підривають фінансову стійкість пенсійних фондів і негативно впливають на формування пенсійних активів, що в результаті послаблює рівень соціального забезпечення для громадян.

Для вирішення цих проблем варто розглянути європейський досвід реформування пенсійних систем. Наприклад, за даними Reuters (5 березня 2024 року), уряд Німеччини планує впровадити додаткову пенсійну схему з використанням інвестицій у ринки капіталу. Це має забезпечити відповідність пенсій динаміці заробітних плат. Пенсійна система Німеччини стикається з високим навантаженням через демографічні зміни: протягом наступних років мільйони представників покоління «бебі-бумерів» (народжених у 1950–1960-х роках) виходять на пенсію, що створює значний розрив між зарплатами й пенсіями.

«Система має бути справедливою як для нинішніх пенсіонерів, які отримують вигоди, так і для майбутніх поколінь, які її фінансуватимуть», – зазначає міністр фінансів Німеччини Крістіан Лінднер [79]. Основною метою реформи є забезпечення рівня пенсій, не нижчого за 48% середньої заробітної плати, до кінця 2030-х років. Це дозволить пенсіонерам підтримувати прийнятний рівень життя після виходу на пенсію.

Для зменшення довгострокового навантаження на платників внесків буде створено постійний суверенний фонд добробуту. Він фінансуватиметься шляхом інвестицій у капітальні активи за рахунок федеральних позик і бюджетних трансфертів. У рамках першого етапу уряд Німеччини планує залучити 12,5 млрд. євро у 2024 році в межах програми Generation Capital для інвестицій у ринки капіталу. Надалі ця сума зростатиме на 3% щороку відповідно до очікуваного зростання заробітних плат, і до 2028 року досягне 15 млрд. євро.

До 2036 року планується сформувати капітал у розмірі 200 млрд євро, використовуючи державні позики. Очікуваний прибуток від цього капіталу дозволить щорічно спрямовувати 10 млрд. євро до системи пенсійного страхування шляхом інвестування у акції та фонди.

При цьому рівень пенсійних внесків залишатиметься стабільним до 2027 року на позначці 18,6%, що діє з 2018 року. Зростання відрахувань до пенсійної системи розпочнеться у 2028 році, коли вони досягнуть 20%, а до 2035 року – 22,3%, залишаючись на цьому рівні до 2045 року.

Сьогодні Франція займає друге місце в ЄС за обсягом державних витрат на пенсії після Греції. У 2020 році витрати на пенсії становили 13% ВВП, тоді як середній показник для ЄС становив 10,3%, а в Німеччині – 9,6%. Якщо не змінювати пенсійний вік, за прогнозами ЄС, частка державних витрат на пенсії до 2050 року зросте до 15,5%. Для зменшення фінансового тиску на пенсійну систему уряд Франції планує підвищити мінімальний вік виходу на пенсію з 62 до 64 років до 2030 року. Також передбачено збільшення кількості років, необхідних для отримання повної пенсії, з 41,5 до 43 років в період з 2035 по 2037 рік. Вік, при якому можна отримати повну пенсію незалежно від кількості

сплачених внесків, залишиться незмінним – 67 років. Таким чином, підвищення пенсійного віку має допомогти пом'якшити наслідки демографічних змін для ринку праці.

У 2024 році уряд України оголосив про впровадження нової пенсійної реформи, метою якої є забезпечення належного рівня життя для людей пенсійного віку. Планується, що солідарна пенсія становитиме не менше ніж 30% від середньої заробітної плати протягом життя, а накопичувальна частина – не менше 50%. Для визначення розміру пенсій буде введена бальна система, яка дозволить скоригувати різницю між пенсіонерами, які вийшли на пенсію давно, і тими, хто зробив це нещодавно. Це дозволить підвищити пенсії тим, хто пенсіонувався раніше. Кожен працюючий громадянин щомісяця сплачуватиме внески до Пенсійного фонду, і ці внески будуть переведені в бали, що залежатимуть від співвідношення його заробітної плати до середньої по Україні на той момент. Уряд сподівається, що така реформа захистить солідарну пенсійну систему від інфляції та девальвації. Досвід європейських країн з пенсійних систем висвітлює важливі фактори, на які варто звернути увагу при створенні стабільної фінансової основи пенсійного забезпечення в Україні.

Накопичувальні пенсійні фонди (НПФ) виконують важливу роль у забезпеченні додаткового фінансового захисту для людей на пенсії, стабілізуючи їхні доходи в літньому віці. Вони доповнюють державну пенсійну систему, надаючи можливість для особистого накопичення пенсійних заощаджень. Це дозволяє працюючим особам відкладати частину своїх доходів на пенсію, що в майбутньому забезпечить їм вищі виплати після завершення трудової діяльності [51].

НПФ відрізняються від інших фінансових установ, таких як страхові компанії чи банки, які надають послуги в рамках недержавного пенсійного забезпечення, тим, що їхня головна функція — це саме пенсійне забезпечення громадян. Розвиток і підтримка недержавних пенсійних фондів в Україні важливі для забезпечення додаткових доходів для пенсіонерів, зниження тиску на державний бюджет і залучення інвестицій в економіку країни. Це лише деякі

переваги НПФ, що роблять їх важливим елементом для забезпечення фінансової стабільності та добробуту громадян на пенсії.

Запровадження другого рівня накопичувального пенсійного страхування, яка давно обговорюється, передбачає поєднання принципів розподільчої та накопичувальної системи. Це означає, що працездатні громадяни можуть добровільно відкривати пенсійні рахунки і накопичувати кошти для своєї майбутньої пенсії. Ці заощадження забезпечать додаткову фінансову підтримку до державної пенсії після досягнення пенсійного віку або в інших випадках, передбачених законодавством. Такі кошти також виступають як додаткові інвестиції в економіку країни. Однією з важливих переваг цієї системи є можливість передачі накопичених заощаджень у спадок. Крім того, фонди накопичувальної пенсійної системи допоможуть пришвидшити економічне відновлення, виступаючи джерелом інвестицій для розвитку країни.

Створення державою додаткового фонду добробуту для майбутніх пенсіонерів є новим підходом до стабілізації пенсійної системи для тих, хто вийде на пенсію в майбутньому. Декілька європейських країн вже впровадили подібні фонди для підтримки існуючого пенсійного забезпечення, що дозволяє забезпечити справедливість для майбутніх пенсіонерів. Формування такого фонду може здійснюватися за рахунок державних позик, інвестованих у ринки капіталу та економіку країни. Отримані доходи допоможуть скоротити розрив між працюючими громадянами та тими, хто потребує пенсійної підтримки. Однак в умовах воєнного стану та невизначеності реалізувати ці підходи до пенсійного забезпечення є складно, оскільки необхідно враховувати численні фактори, які впливають на ефективність і доцільність таких реформ.

Пенсійна система України стикається з серйозними проблемами, які потребують подальшого вивчення. Дослідження показують, що за останні 10 років кількість людей пенсійного віку зменшилася майже на три мільйони осіб. Аналіз розподілу пенсіонерів за різними видами та розмірами пенсій (за винятком військовослужбовців) показує зростання числа пенсіонерів, які отримують пенсію через інвалідність (на 50 тисяч осіб з 2021 по 2024 рр.). Проте

за іншими категоріями (за віком, через втрату годувальника, за вислугу років та соціальні пенсії) спостерігається зменшення кількості пенсіонерів. Основні проблеми, які визначають ці результати, включають демографічні зміни в Україні, великий дефіцит Пенсійного фонду та низький рівень пенсійних виплат, а також відсутність накопичувальної складової в пенсійній системі.

В Україні спостерігається все більший розрив між числом працюючих громадян і кількістю пенсіонерів, яких вони підтримують. Одним із головних факторів, що погіршили ситуацію з пенсійним забезпеченням, стало повномасштабне вторгнення Росії, яке спричинило масовий виїзд робочої сили, а також збільшення числа осіб з інвалідністю або загиблих. Кількість працюючих, що можуть робити внески в пенсійний фонд, зменшилась швидше, ніж зросла кількість пенсіонерів. Зокрема, дані показують, що число військових, які отримали інвалідність, зросло на 18% між 2021 і 2024 роками. Отже, солідарна пенсійна система України потребує суттєвих реформ для забезпечення справедливого розподілу фінансових ресурсів серед різних поколінь пенсіонерів.

У останні десятиліття країни Європи стикалися з подібними труднощами в пенсійних системах, що змусило їх вжити заходів, таких як підвищення пенсійного віку та створення додаткових фінансових фондів для підтримки пенсіонерів. Українська пенсійна система також має власні специфічні проблеми, відмінні від європейських, що визначає її унікальний шлях реформування, зокрема через впровадження бальної системи. Однак варто адаптувати деякі європейські практики до українських реалій. Зараз найбільш ефективним є комплексний підхід до реформування пенсійної системи, що включає розвиток недержавних пенсійних фондів (НПФ), запуск другого рівня пенсійної системи та створення фонду добробуту. Європейський досвід показує, що ці ініціативи можуть бути успішними. Створення фонду добробуту дозволить забезпечити справедливість для майбутніх пенсіонерів без необхідності підвищувати соціальні відрахування, що допоможе вирішити поточні проблеми пенсійної системи, зокрема для людей похилого віку та осіб з інвалідністю, знижуючи негативний вплив демографічних змін на соціальну сферу.

Таким чином, реформи пенсійної системи під час війни є надзвичайно важливими для забезпечення майбутньої стабільності суспільства. Адаптація міжнародного досвіду до українських умов та проведення комплексних державних заходів допоможуть досягти цієї мети. Ретельно сплановані реформи пенсійної системи та оптимізація фінансування Пенсійного фонду сприятимуть ефективному відновленню країни після війни. Подальші дослідження цього питання повинні включати розробку стратегії демографічного розвитку та адаптації пенсійної системи до умов війни.

Розробка комплексної стратегії адаптації пенсійної системи України в умовах війни передбачає аналіз наявних проблем, визначення цілей та заходів, які забезпечать стійкість системи в умовах кризи та має враховувати кілька ключових аспектів:

1. Аналіз поточного стану пенсійної системи України:

1.1. Основні виклики:

- руйнування інфраструктури - частина пенсійних офісів пошкоджена або недоступна через окупацію (до 10% у 2022 році);
- масова міграція - 6,2 млн ВПО, частина з яких втратила доступ до пенсійних виплат через зміну місця проживання;
- зниження надходжень до Пенсійного фонду - зменшення кількості платників єдиного соціального внеску (ЄСВ) на 20% через втрату роботи чи виїзд за кордон;
- зростання навантаження на державний бюджет - у 2023 році трансферт із бюджету до Пенсійного фонду зріс до 267 млрд грн (порівняно з 2021 роком – 202 млрд грн);
- втрата стажу - частина громадян не може підтвердити трудовий стаж через втрату документів.

1.2. Статистичні дані:

- загальна кількість пенсіонерів: 10,7 млн. осіб.;
- середній розмір пенсії: 5 200 грн (2023 р.);

- дефіцит Пенсійного фонду: 200 млрд грн у 2023 р.;
- виплати через державний бюджет: 50% усіх пенсійних виплат.

2. Основні цілі стратегії:

- забезпечення безперебійності пенсійних виплат, навіть у кризових умовах;
- оптимізація фінансового навантаження на бюджет із залученням альтернативних джерел фінансування;
- інтеграція сучасних технологій для покращення доступу до пенсійних послуг;
- соціальний захист найбільш вразливих категорій.

3. Запропоновані заходи:

3.1. Оперативні заходи (перші 6 місяців):

- цифровізація послуг: розширення функцій порталу Дія для онлайн-оформлення пенсій та консультацій; створення мобільного додатка, чат-бот Пенсійного фонду;
- дистанційне підтвердження стажу: інтеграція з реєстрами Державної податкової служби та Мін'юсту; використання міжнародних баз для врахування стажу трудових мігрантів;
- гуманітарна підтримка: виплата тимчасової матеріальної допомоги пенсіонерам, які втратили житло або перебувають у зоні бойових дій (до 1 500 грн/місяць);
- регіональна логістика: забезпечення мобільних офісів для виплати пенсій у віддалених районах.

3.2. Середньострокові заходи (1-3 роки):

- фінансова стабілізація: запровадження накопичувальної пенсійної системи із внесками на індивідуальні рахунки (обов'язкові для громадян до 35 років); створення резервного фонду для кризових ситуацій (на основі міжнародної фінансової допомоги);

- міжнародна підтримка: отримання грантів від ЄС та Світового банку для покриття дефіциту Пенсійного фонду;
- розширення страхових внесків: залучення самозайнятих осіб та трудових мігрантів через спрощення процедур реєстрації.

3.3. Довгострокові заходи (3-10 років):

- інтеграція з європейськими пенсійними системами: укладення угод про взаємне визнання стажу з країнами, де працює багато українців (Польща, Німеччина, Чехія);
- осучаснення інфраструктури: будівництво центрів обслуговування пенсіонерів у відновлених регіонах.

Така стратегія допоможе забезпечити функціонування пенсійної системи в умовах війни, підвищити її стійкість та створити основу для майбутнього розвитку. Запропоновані кроки сприятимуть формуванню справедливої системи розподілу пенсійних ресурсів, створенню умов для накопичення пенсій у відповідності до індивідуальних доходів, забезпеченню стабільності пенсійної системи та гарантуванню своєчасної і повної виплати пенсій. Крім того, вони сприятимуть зменшенню рівня тіньової економіки, стимулюватимуть економічний розвиток і підвищення добробуту громадян України.

ВИСНОВКИ

Пенсійне забезпечення як наукова категорія трактується по-різному, однак його суть зводиться до системи заходів, спрямованих на забезпечення фінансової підтримки та матеріальної компенсації людям пенсійного віку, які мають на це право. Пенсійне забезпечення включає обов'язкове державне пенсійне страхування та недержавні програми, що залежать від рівня попереднього доходу. Головна мета пенсійного забезпечення – гарантувати соціальний захист, дотримання прав пенсіонерів і їхнє право на підтримку з боку держави.

Пенсійна система України має багаторівневу структуру, яка включає три основні складові. Першою є солідарна система обов'язкового державного пенсійного страхування, що функціонує на принципах міжпоколінної солідарності та субсидування, фінансуючи пенсійні виплати за рахунок коштів Пенсійного фонду. Другою є накопичувальна система обов'язкового державного пенсійного страхування, яка передбачає збирання внесків застрахованих осіб у Накопичувальному фонді з подальшою виплатою довічних пенсій або одноразових виплат. Третьою складовою є недержавне пенсійне забезпечення, засноване на добровільній участі громадян, роботодавців і їхніх об'єднань відповідно до чинного законодавства.

Аналіз змін у пенсійних виплатах, прожитковому мінімумі та середній заробітній платі в Україні за період з 2018 по 2023 роки виявив наступні тенденції. Середній розмір пенсії збільшився на 45%, піднявшись з 1776 грн у 2018 році до 2620 грн у 2023 році. Прожитковий мінімум зріс на 35%, досягнувши 2397 грн у 2023 році, порівняно з 1777 грн у 2018 році. Середня заробітна плата за цей період зросла майже вдвічі – з 9161 грн у 2018 році до 15620 грн у 2023 році. Ці показники свідчать про покращення рівня життя населення в зазначений період.

Зокрема, мінімальна пенсія зросла з 1496 грн у 2018 році до 1940 грн у 2023 році, а середня пенсія збільшилася з 2823 грн до 4099 грн відповідно. Право на

пенсію надається при наявності не менше 15 років страхового стажу та досягненні пенсійного віку 65 років для обох статей. Водночас конкретний розмір пенсії залежить від індивідуальних факторів, таких як тривалість трудового стажу, рівень заробітку та додаткові пільги.

Діяльність Пенсійного фонду України, як основного органу солідарної системи пенсійного страхування, є критично важливою для соціального захисту населення, але вона стикається з проблемами фінансування та ефективності. Аналіз доходів і витрат ПФУ в 2018-2022 роках показав значне зростання витрат – з 358,6 млрд. грн. у 2018 році до 589,7 млрд. грн. у 2022 році, що значно перевищує приріст доходів, які зросли з 352,2 млрд. грн. до 403,9 млрд. грн. за той самий період. Найбільший дефіцит спостерігався в 2021-2022 роках, що було зумовлено війною, пандемією COVID-19 та додатковими соціальними виплатами.

Доходи ПФУ складаються з власних надходжень та коштів із державного бюджету. Протягом 5 років власні надходження зросли на 65,6 млрд. грн., в той час як дотації з бюджету збільшилися на 60,3 млрд. грн. Це вказує на зростаючий потенціал фонду до самофінансування та зменшення залежності від бюджетних трансфертів.

Система пенсійного забезпечення в Україні стикається з кількома важливими проблемами. По-перше, розмір пенсійних виплат недостатній для забезпечення достойного рівня життя більшості пенсіонерів, оскільки фінансування відбувається за рахунок внесків працюючих, без накопичення капіталу. По-друге, висока тінізація економіки знижує обсяг пенсійних внесків у Пенсійний фонд через неоподатковані доходи та нелегальні операції. По-третє, існує нерівність у розмірах пенсій для різних категорій пенсіонерів, зокрема через значно вищі виплати для осіб, що працювали в бюджетній сфері, порівняно з працівниками приватного сектору.

Для вирішення цих проблем необхідно провести всебічну реформу пенсійної системи, що включатиме такі напрямки: перехід до накопичувальної моделі для створення пенсійних фондів з участю недержавних пенсійних

установ; введення єдиного підходу до нарахування пенсій, незалежно від сфери роботи; зменшення тіньової економіки через скорочення неформальної зайнятості та підвищення ефективності оподаткування; забезпечення стабільного економічного росту для збільшення доходів Пенсійного фонду; реформування солідарної системи для оптимізації співвідношення між розмірами пенсійних внесків і виплат.

Міжнародна практика показує, що найуспішнішими є пенсійні системи, які базуються на багаторівневому підході, що поєднує державну солідарну систему, професійні накопичення та особисті пенсійні заощадження. Така комбінація забезпечує максимальну ефективність та стабільність. Більшість розвинених країн застосовують трирівневу пенсійну систему, що включає державний, корпоративний та приватний рівні.

При розробці стратегії реформування пенсійної системи України важливо враховувати досвід інших країн, а також можливість коригування обраної моделі відповідно до змінних умов. Однак, на відміну від передових міжнародних практик, пенсійна система України стикається з серйозними проблемами і потребує термінового реформування.

Для подолання кризових явищ у пенсійній сфері України необхідно впровадити багаторівневу модель, схожу на ту, що застосовується в розвинених країнах. Ключові напрямки для реформування пенсійної системи повинні включати: введення обов'язкової накопичувальної пенсійної системи з персоналізованими рахунками, а також залучення недержавних пенсійних фондів; створення сприятливих умов для добровільного накопичення пенсій; демонополізацію та підвищення прозорості діяльності пенсійних фондів; удосконалення солідарної системи для досягнення її стабільності та ефективності.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Бабійчук А. Проблеми та перспективи пенсійної реформи в Україні. Економічний аналіз. 2018. Том 27. Вип. 1. С. 53-61.
2. Баранова В., Кулікова Є. Система пенсійного забезпечення України та євроінтеграційні процеси. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. №1. С.17-20.
3. Барр Н. Пенсійна головоломка. Попередні умови та можливі варіанти політики при розробці систем пенсійного забезпечення. Питання економіки: науково-практичний журнал. 2002. №29. URL: <http://imf.jrg/Externl/Pubs/FT/issues/issues29/rus/issue29r.pdf>.
4. Басанцов І. В. Управління процесом формування і функціонування пенсійного фонду України в умовах ринкових перетворень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.02.03 – організація управління, планування і регулювання економікою; Харківський нац. універ. ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2001. 24 с.
5. Біла С. О. Реформування інституту пенсійного забезпечення: досвід країн ЄС. Історія народного господарства та економічної думки України (збірка наукових праць). URL: <http://www.infolibrary.com.ua/books-text-10874.html>
6. Бойко О. Пенсійна реформа: як будуть виплачувати та індексувати пенсії в Україні. 2023. URL: <https://suspilne.media/369610-nakopichuvalna-pensiata-indeksacia-socialnih-viplat-so-vidomo/>
7. Бондаренко, Н., Улянич, Ю., Деркач, Т., Андрусішина, Н. Система пенсійного забезпечення в Україні. Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва, 2023. Вип. 102. С. 82–91.
8. Бурденюк С. В. Перспективи розвитку накопичувального пенсійного забезпечення в Україні. Інноваційна економіка. 2020. № 5-6. С. 143-147. URL: <http://inneco.org/index.php/inneco.ua/article/view/639>.

9. Васьківська К., Данилюк О. Теоретичні основи функціонування системи пенсійного забезпечення в Україні. Вісник національного аграрного університету. Серія «Економіка». 2014. № 21 (1). С. 49-55.
10. Геренчер Л. Останні новини пенсійної реформи в Угорщині. Пенсія. 1997. № 11. С. 63-72.
11. Гризлова А. Огляд зарубіжних пенсійних систем. А. В. Гризлова, Е. Яненко. Вітчизняні записки. 2005. № 3. С. 45-48.
12. Данилюк О. І. Теоретична сутність понять «пенсія» та «пенсійне забезпечення». Науковий вісник НЛТУ України : наук. період. журнал. 2012. Вип. 22. С. 256–261
13. Даценко В. В. Роль пенсійного забезпечення в системі соціального захисту населення. Наукові праці НДІ. 2002. №3. С. 97-104.
14. Державна служба статистики України. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
15. Доповідь «2024 – де точка визначеності. Прогноз експертів UIF». URL: <https://drive.google.com/file/d/1UgXFANpYtADiA0ZdhDIP4I-4kIsew3J/view>
16. Дороніна О., Сичова К. Особливості пенсійного страхування в закордонних країнах. ДонНУ. 2009. С. 1151–1159.
17. Євроскоп. Досвід країн ЄС у пенсійному забезпеченні: що варто імплементувати в Україні вже зараз. URL: <https://euroscope.org.ua/sotspolitika-glava-19-acquis-yes/dosvid-krayin-yes-u-pensijnomu-zabezpechenni-shhovarto-implementuvati-v-ukrayini-vzhe-zaraz/>.
18. Жмурко І. В. Сутність пенсійної системи та її місце в системі соціального захисту населення. Бізнес-інформ. 2014. № 12. С. 303–306.
19. Загорський В. Концептуальні засади державної соціальної політики.. Ефективність державного управління: зб. наук. пр. За заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2009. Вип. 21. С. 13-20.

20. Загорулько І. Б. Історія розвитку пенсійного забезпечення в Україні. Нац. лісотехнічний університет України: наук. період. журнал. Львів : РВВ НЛТУ України, 2005. Вип. 4. С. 372–379.
21. Звіти про роботу. Пенсійний фонд України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/diyalnist/zvity-pro-robotu/>.
22. Інтерв'ю Міністра соціальної політики О. Жолнович. Інтерфакс-Україна URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/850416.html>
23. Коваль О. П. Перспективи впровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи в Україні: вплив на економічну безпеку : монографія. Київ : НІСД, 2012. 240 с.
24. Кодекс адміністративного судочинства України, №2747-IV від 06.07.2005.Відомості Верховної Ради України, 2005, N 35-36, N 37, ст. 446
25. Козак Т. М. Загрози і виклики накопичувальної пенсійної системи. Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2018. № 1 (61). С. 96-101. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2018/19.pdf
26. Конституція України: № 254к 96-ВР від 28.06.1996 р.. Відомості Верховної ради України. URL: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к 96-вр](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%k-96-vr)
27. Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навчальний посібник. Київ: Видавництво «Знання», 2008. 431 с.
28. Линдюк О. Сутність пенсійної системи та її місце в забезпеченні соціальної безпеки суспільства. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. Вип. 4. С. 290-298. URL: <http://visnyk.cdemy.gov.u/wp-content/uploads/2013/11/2009-4-38.pdf>.
29. Липко Н. Аналіз сучасного стану пенсійної системи України та пошук шляхів її реформування. Економіка та суспільство. 2023. Випуск 51. С. 122-136.
30. Лібанова, Е. В Україні буде депопуляція. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. 2024. URL: https://lb.ua/society/2024/01/26/595542_ukraini_bude_depopul_yatsiya.html

31. Лопушняк Г. С. Фінансові аспекти функціонування пенсійного фонду України. Ефективна економіка. 2020. №11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2020/8.pdf
32. Малишко В. Джерела формування та напрями використання бюджету Пенсійного Фонду України. Економічний вісник університету, 2022. Вип. 54. С. 155-166.
33. Марич М. Г., Шупер А. С. Перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Економіка та суспільство. 2021. № 31. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-31-16>.
34. Методика викладання фінансової грамотності : навч. посіб. За ред. д.е.н, проф. Кізими Т.О., Ребухи Л.З. Тернопіль: ФОП Осадца В.Ю., 2020. 220 с.
35. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
36. Населення України нариси про демографічний стан України стан країни у перше тридцятиріччя незалежності. НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи. Київ : 2023. 168 с. URL: <https://nvd-nanu.org.ua/naselennya-ukrayiny-narysy-pro-demografichnyj-stan-krayiny-u-pershe-trydcyatyrichchya-nezalezhnosti/>
37. Онишко С.В. Механізми забезпечення ефективності пенсійної реформи в Україні / С .В. Онишко, Л.С. Миргородська. Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). 2013. С. 30-37
38. Папієв М. М. Реформування пенсійної системи в Україні 2004 року: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук спец. 08.09.01 «Демографія, економ. праці, соц. економ. і політ.»; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. Київ : 2004. С. 22
39. Панченко Н. В., Балацька В. А., Ключка О. В. Пенсійна система України: сучасний стан та перспективи розвитку. Економіка та держава. 2020. № 1. С. 24-29.

40. Петрушка О. В., Баніт Ю. В. Досвід реформування пенсійних систем зарубіжних країн та його використання в Україні. Наука й економіка. 2015. № 1 (37). С. 19-27.

41. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31.12.23. Нац. комісія з цінних паперів та фонд. ринку. URL:https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/npf_4_kv-2023.pdf

42. Повідомлення НАН України. Л. Черенько про динаміку бідності в Україні. «Українське радіо» URL: <https://old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10651>

43. Про державну службу: Закон України 889-VIII від 10.12.2015р. Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>

44. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам: Закон України № 1727-IV від 18.05.2004 р., Відомості Верховної Ради України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text>

45. Про забезпечення права на справедливий суд: Законом України № 192-VIII від 12 лютого 2015 р. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text>

46. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України № 213-VIII від 02.03.2015 р. Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zkon4.rd.gov.u/lws/show/1058-15>

47. Про загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення: проект Закону України № 2683 від 27 грудня 2019 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67794

48. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України № 3668-VI від 08.07.2011р. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-17#Text>

49. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України № 2464-VI від 08.07.2010 р. Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zkon4.rd.gov.u/lws/show/2464-17>

50. Про наукову і науково-технічну діяльність: ЗУ №848-VIII від 26.11.15р. Відомості ВРУ. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>
51. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України №1057-IV від 09.07.2003р. Відомості ВРУ. URL: <http://zkon4.rd.gov.u/lws/show/1057-15>
52. Про пенсійне забезпечення: Закон України № 1788-XII від 5 листопада 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text>
53. Про прожитковий мінімум у Бюджетній декларації на 2025-2027 рр.: Оголошення Комітету ВРУ з питань соцполітики та захисту прав ветеранів, від 04.07. 2024. URL: <https://komspir.rada.gov.ua/news/notice/76997.html>
54. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України № 2262-XII від 01.01.1992р. Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text>
55. Про прокуратуру: Закон України № 1789-XII від 05.11.1991р. – Відомості ВРУ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
56. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення»: Постанова Верховної Ради України № 3188-VI від 05.04.2011р. Відомості Верховної Ради України, URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3188-17>
57. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України № 2493-III від 07.06.2001р. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>
58. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України № 796-XII від 28.02.1991р. Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text>
59. Про статус народного депутата України: Закон №2790-XII від 17.11.92р. Відомості ВРУ. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>
60. Про судоустрій і статус суддів: Закон України №2453-VI від 07.07.10р. Відомості ВРУ. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

61. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року: Розпорядження КМУ № 922-р від 30 вересня 2024р. Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#n12>
62. Ріппа М. Б. Порівняльна характеристика світових систем пенсійного забезпечення і страхування. Світ фінансів. 2007. № 1 (10). С. 35- 45.
63. Рішення Конституційний Суд України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>
64. Салькова Т. В. Досвід формування та розвитку пенсійних систем у країнах ЄС. Публ. Адмін.: наук. досл. та розвиток. 2018. № 1 (3). С. 83-91.
65. Сільченко С. Правове регулювання пенсійної реформи. Підпр., госп-во і право: наук.-практ. госп.-правов. журнал. Київ, 2010. №10. С. 141–143.
66. Скоробагатько А. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення наукових працівників. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова, 2006. 161 с.
67. Сорокіна Л. В. Актуальні проблеми запобігання кримінальним правопорушеннями у сфері пенсійного забезпечення в Україні/ Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали наук.-практ. конф. Київ. Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 43-47.
68. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / перекл. А. Іщенко. Київ: Видавництво «КМ Академія», 2003. 329 с.
69. Ткаченко Н. В. Вектори побудови пенсійних систем у країнах Європейського Союзу. Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. 2014. Вип. 40. С. 32-42.
70. Толуб'як В. С. Державна політика пенсійного забезпечення: сутність та функції. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 4. С. 232–238. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2009_4_35.
71. Трубич С. Ю. Формування системи соціального страхування. Фінанси України: наук.-теорет., інф.-практ. журнал. Київ, 2000. №2. С. 110–115.

72. Українська Асоціація Інвестиційного Бізнесу: Пенсійна система Швеції. URL: <https://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/Sweden.pdf>
73. Устинов С. О. Співвідношення термінів соціальний захист та соціальне забезпечення в законодавстві України. Юридична наука і практика. 2011. №2. С. 90-95.
74. Хольцман Р. Забезпечена старість у ХХІ столітті: Пенсійні системи та реформи. Вашингтон. Округ Колумбія : Всесвітній банк, 2005. 199 с.
75. Чисельність населення України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>
76. Шалієвська Л. І. Пенсійне забезпечення в системі економічної безпеки держави: монографія. Львів: «Растр-7», 2020. 196 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3685>
77. Шевченко О.С. Пенсійне забезпечення як складова ін-ту соціального захисту населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки. ДВНЗ "КНЕУ ім. В. Гетьмана". Київ, 2009. 22 с.
78. Шумило М. М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2016. 680 с.
79. Serenelli, Luigi. (2024, 29 April). German finance minister calls pension funds to invest in domestic growth. <https://www.ipe.com/news/german-finance-minister-calls-pension-funds-to-invest-in-domesticgrowth/10072957.article>
80. World Bank Open Data. URL: <https://data.worldbank.org>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Пенсійна система в Україні: як її бачать громадяни

дослідження проведене KSE Institute в партнерстві з дослідницькою агенцією Info Sapiens на запит Міністерства соціальної політики за підтримки ЮНІСЕФ у січні 2024 року

Рис. А.1 – Оцінка пенсійної системи й фактори такої оцінки (респонденти могли обрати до трьох факторів)

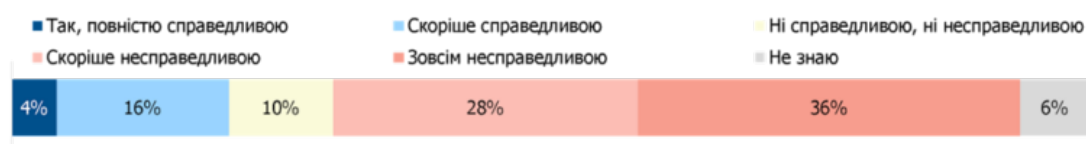

Рис. А.2 – Оцінка респондентами справедливості отриманої пенсії

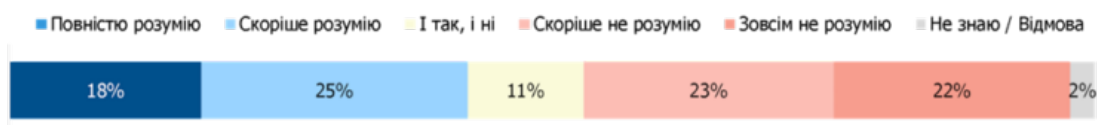

Рис. А.3 – Обізнаність респондентів про розрахунок їхньої пенсії за віком

Рис. А.4 – Складові, від яких, на думку респондентів, залежить розмір пенсії*

*Респонденти могли обирати всі варіанти, які, на їхню думку, підходили. Серед них, 3.5% вказали інші фактори, а 8% не знають або відмовилися відповідати.

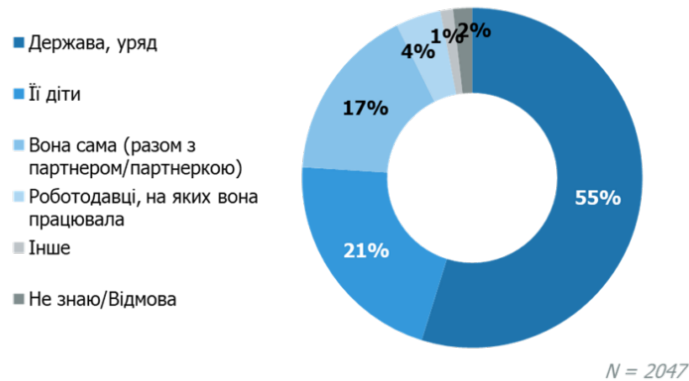

Рис. А.5. Хто передусім має забезпечувати життя людини у старості?

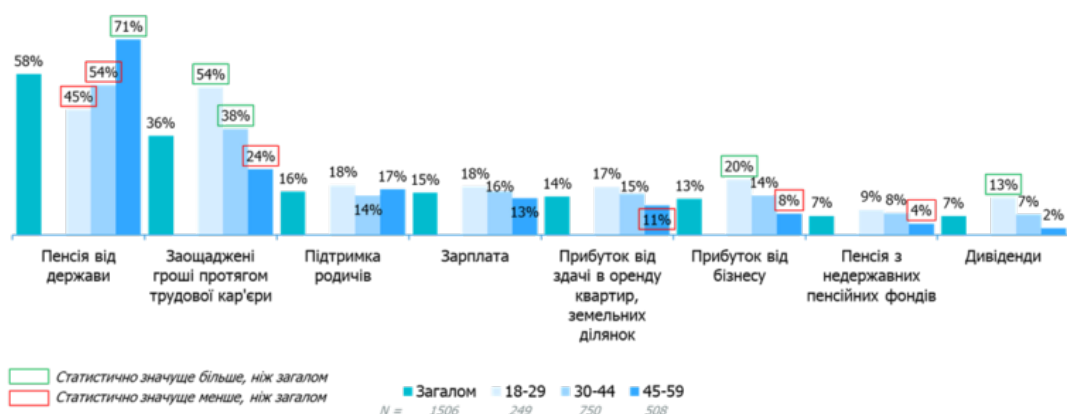

Рис. А.6. – На які кошти планують жити в старості респонденти віком 18-59 років

Рис. А.7 – Пропозиції з удосконалення пенсійної системи в Україні*

*Респонденти не отримували попередньо визначених варіантів відповідей. Інтерв'юер самостійно відносив відповіді респондентів до категорій, які найбільше відповідають змісту їхніх відповідей.